

УДК 340.123“00-04”

ДУНАЙСЬКІ ЛЕГІОНИ У ПІДТРИМЦІ БЕЗПЕКИ НА ПІВНОЧІ ПОНТУ (I–V ст.)

К. М. Колесников

(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)

Досліджено бойовий шлях римських легіонів зі складу армій Дунайських провінцій, які брали участь у підтриманні безпеки північнопричорноморських союзників Імперії. У різний час римські війська дислокувалися в Ольвії, Тірі, Херсонесі та на Боспорі. Вони захищали еллінські поселення від варварської небезпеки, але за потреби розпочинали бойові дії проти тих місцевих правителів, хто ризикував кидати виклик римській владі в регіоні. Встановлено, що справи еллінських полісів Північно-Західного Причорномор'я перебували під контролем адміністрації провінції Мезія (з 86 р. – Нижня Мезія). Справами Боспорського царства опікувалася римська адміністрація провінції Віфінія-Понт. У статті показано, що римські вексилляції, які забезпечували особовим складом північно-причорноморські гарнізони, переважно формувалися з легіонерів та ауксиларіїв армій балканських провінцій. За потреби могли залучатися війська, дислоковані в малоазійських провінціях. Дослідження історії римських легіонів, що надсилали своїх вояків до складу північнопонтійських вексилляцій, важлива для нас з огляду на те, що згідно з римською адміністративною практикою митно-податкова справа прикордонних територій, де розташовувалися імперські війська, частково або повністю переходила під контроль армійського керівництва.

Ключові слова: Римська імперія; римські провінції: Дакія, Мезія, Паннонія, Скіфія; римські легіони: I Італійський легіон, XI Клавдіїв легіон, V Македонський легіон, II Геркуліїв легіон; Нотиція Дігнітатум.

The battle line of the Roman legions from the Army of the Danube Provinces, which participated in maintaining the security of the North Black Sea Allies of the Empire, was explored. Roman troops deployed in Olbia, Tyra, Chersonesus Tauricus and the Bosphorus at different times. They defended the Hellenic settlements from the barbaric danger, but, if necessary, began fighting against those local rulers who risked challenging the Roman authorities in the region. Found that case the Hellenic policies North-Western Black Sea region under the control of the administration of the province Moesia (from 86 A. D. – Lower Moesia). The affairs of the kingdom of Bosphorus were taken care of by the Roman administration of the province of Bithynia-Pont. The article shows that the Roman vexillations, provided by the personnel of the north-Black Sea garrison, were mainly formed from legionnaires and soldiers of auxiliary troops of the armies of the Balkan provinces. Troops deployed in Asia Minor provinces could be involved, if necessary. Studies of the history of the Roman legions, which sent their soldiers into the North Pontic vexillations, is important for us, given that, according to Roman administrative practice, the customs tax on the border areas where the imperial troops were located, partially or completely passed under the control of the army officers.

Key words: Roman Imperia; Roman province: Dacia, Moesia, Pannonia, Scythia; Roman legions: legio I Italica, legio XI Claudia, legio V Macedonica, legio II Herculia; Notitia Dignitatum.

© К. М. Колесников, 2017

Постановка проблеми. Після завершення низки тривалих громадянських війн і конфліктів на розлогих просторах Римської держави імператор Цезар Август на останню третину I ст. до н. е. отримав армію, що складалася зі з'єднань усіх трьох колишніх тріумвірів та була без перебільшення найбільшою й найкращою армією тодішнього світу. На той час просування Риму в напрямку Північного Причорномор'я тривало й надалі, проте глобальна перевага новонародженої Імперії вже відчувалася в усьому. Елліни "Лівого Понту" (Західне Причорномор'я), що лежав у руїнах унаслідок агресії держави Бурбесті, та мешканці Тіри й Ольвії (Північно-Західне Причорномор'я) сподівалися, що римська зброя спроможна захистити їх від гетодаків на заході та сарматів на сході. Херсонесити сподівалися за підтримки римлян нарешті визначитися зі своєю автономією і позбутися нав'язливої опіки архонтів і царів Боспору. В місті 25/24 р. до н. е. запроваджується нове літочислення як символ початку нової ери "царюючої Діви" – богині-покровительки, місцевої варіації Артеміді. Боспорити розраховували на порозуміння з Імперією та визнання їхніх місцевих династій офіційними очільниками – царями Боспорської держави. Остаточне таке визнання відбулося лише після того, як Боспор пройшов через низку поневірянь, що загрожували йому демонтажем самої державності й перетворенням на імперську провінцію. Після загибелі Нерона Імперія остаточно визнає боспорський престол власністю місцевої династії Тіберіїв Юліїв. Унаслідок описаних процесів упродовж кінця I ст. до н. е. – кінця I ст. н. е. встановлюється римська система контролю над регіоном, за якою Північно-Західне Причорномор'я та Західний Крим опиняються під опікою адміністрації римської провінції (Нижня) Мезія, а Боспор і чорноморське узбережжя Кавказу – провінції Віфінія-Понт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній історіографії дослідженню тематики римських збройних сил Дунайського лімесу присвячено велику кількість публікацій¹. Проте нас не цікавитиме система оборони

¹ Наводжу лише випадковий перелік поодиноких публікацій останніх років: *Авдигин А. Г.* О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ. – 1993. – № 2. – С. 112–122; *Вус О. В.* Боевая деятельность легиона Balistarii Seniores в Крыму в IV–V вв. // *Laurea I.* Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО "НТМТ", 2015. – С. 74–79; *Дрязгунов К. В.* О некоторых эпизодах деятельности V Македонского легиона [Электронный ресурс] // Военное искусство. – 20 августа 2009 г. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/dryazgunov-v-makedonskij-legion>; *Канья Р.* Legio (Легион) [Электронный ресурс] / пер. Д. Уварова. – Режим доступа: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/legion/p1-development.html>; *Колосовская Ю. К.* Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. н. э. – М.: Наука, 2000; *Парфенов В. Н.* Домициан и его "генералитет" [Электронный ресурс] // История. Мир прошлого в современном освещении. – СПб.: Издательский дом СПб. гос. ун-та, 2008. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/parfenov-domician-generalitet#cm09>; *Dando-Collins S.* Legions of Rome: the Definitive History of Every Imperial Roman Legion. – NY; L.: Quercus, 2010; *DuBois M.* Legio. – Ralieggh, N. C.: Luli Enterprises Inc., 2015; *Legio XI Claudia Pia Fidelis* [Электронный ресурс]. – 26 May 2017. – Режим доступа: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-xi-claudia>; *Lendering J.* Legio I Italica [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-i-italica/>;

балканського кордону Імперії. Наше завдання – звести до купи лише той обсяг інформації, що охоплює бойовий шлях кількох римських легіонів, котрі в певний час належали до складу військових угруповань кількох дунайських провінцій. Йдеться переважно про ті легіони, котрі надсилали свої когорти до складу експедиційних та гарнізонних військ, що тримали під контролем Північне Причорномор'я. Наприклад, до складу Таврійської вексилляції з центром у Херсонесі. Не всі аспекти даної проблеми вивчені повною мірою, що не дає змоги адекватно оцінити якість військового потенціалу, використаного Римською державою для розв'язання військово-політичних проблем на своїх віддалених підступах. Тодішні її вороги, насамперед сарматські кочовики, а в окремі періоди, Боспорське царство, мали в розпорядженні набагато менший економічний і людський потенціал, ніж уся Імперія. Однак за північно-східними межами їхніх володінь простягалися тисячі квадратних кілометрів євразійських просторів із необмеженими ресурсами, що покладало лише на кілька тисяч солдат Імперії, закинутих на узбережжя безмежного варварського океану, грандіозну відповідальність за долю батьківщини.

Мета статті. Римські легіони були стрижнем усієї військової системи Римської держави, саме вони постачали основний контингент до складу північнопонтійських вексилляцій, що не тільки підтримували владу Імперії, захищаючи увесь цей регіон, але активно перебирали на себе адміністрування низки місцевих податків і зборів. Акумуляовані кошти йшли до провінційних скарбниць і використовувалися на утримання, в тому числі й самих легіонерів². Отже, простежити літопис бойової звитяги дунайських легіонів буде корисним не тільки з позицій військової, але й митно-податкової історії.

Виклад основного матеріалу. Становим хребтом римської армії, що відповідала за безпеку на півночі Понту, були легіони³, дислоковані на дунайських кордонах. У різний час у балканських провінціях Мезія⁴, Паннонія⁵, Дакія⁶ дислокувалися

Levick B. The Government of the Roman Empire: A Sourcebook. – L. ; NY: Routledge, 2000; Zuckermann C. Legio V Macedonia in Egypt // Tyche. – № 3. – 1988. – P. 279–287.

² Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. – С. 94–105.

³ Не слід забувати, що слово “легіон” (*legio*) в латинській мові належить до жіночого роду.

⁴ За Доміціана, у 86 р. н. е., розділена на Верхню й Нижню, *Superior et Inferior*, східну, відому ще як Берегова Фракія (*Ripa Thracia*), кордоном між цими провінціями була річка Цибриця (*Cebus*).

⁵ За Траяна, у 108 р. н. е., розділена на дві частини – Верхню зі столицею в Карнунті та Нижню з центром в Аквінку; за Діоклетіана – на чотири частини: Паннонію Першу, Другу, Паннонію Савія і Паннонію Валерія (*Pannonia Prima, P. Secunda, P. Savia, P. Valeria*).

⁶ За Адріана, у 118–119 pp., розділена на дві частини – Верхню (*Dacia Superior*) і Нижню Дакію (*Dacia Inferior*), що пізніше отримала назву *Dacia Malvensis*. У 124 р. (або близько 158 р.), Верхня Дакія була розділена на дві провінції: *Dacia Apulensis* (Дакія Апуленська) та *Dacia Porolissensis* (Дакія Пороліссінська). Під час Маркоманнських війн військова і судова адміністрації були об'єднані під проводом одного намісника, з двома підпорядкованими йому легатами легіонів у сенаторському ранзі; провінція була названа *Tres Daciae* (Три Дакії) або просто Дакія.

декілька римських легіонів, зокрема Перший Італійський (*legio I Italica*), П'ятий Македонський (*legio V Macedonica*), Одинадцятий Клавдіїв (*legio XI Claudia*) легіони, окремі підрозділи яких забезпечували своїми солдатами гарнізони, виведені в північнопричорноморські поліси. Крім того, для проведення поодиноких точкових операцій залучалися легіони, що не мали постійної "прописки" на Балканах, як, наприклад, VIII Августів легіон, що був основою римської армії вторгнення намісника Мезії Дідія Галла⁷ під час Боспорської війни 45–49 рр. У боротьбі з варварськими племенами маркоманнів, свевів, сарматів, даків, карпів, язигів, квадів та інших супротивників Імперії брали участь також інші легіони, що отаборилися на Верхньому і Середньому Дунаї. Серед них ціла низка прославлених імперських військових частин: Перший і Другий Допоміжні легіони, Третій Галльський, Четвертий Флавіїв, Сьомий Клавдіїв легіони тощо. *Legio I Adjutrix* (I Допоміжний легіон) дислокувався на початку II ст. у Верхній Паннонії, в Брегеціоні, де він змінив відряджений до Азії П'ятнадцятий Аполлонів легіон, а *Legio II Adjutrix* – у Нижній Паннонії, в Акумінку (за злиття Тиси і Дунаю), а дець у середині II ст. перебрався в Аквінк (поблизу сучасного Будапешта). За Нерона Третій Галльський легіон (*legio III Gallica*) було перебазовано в Мезію з Сирії, де все ще залишалися його тилові підрозділи. Взимку 69 р. він зупинив вторгнення 9000 важкоозброєних роксоланських вершників, більшість з яких, переобтяжених здобиччю, було знищено на кризі замерзлої річки. За цю перемогу легат легіону був нагороджений Отоном⁸ тріумфальними відзнаками. Четвертий Флавіїв легіон (*legio IV Flavia*) був переведений у Верхню Мезію не раніше 86 р., після розгрому даками П'ятого Жайворонкового легіону (*legio V Alaudae*). Спочатку він розташовувався в Раціарії (сучасний Арчар), відомий як велика стоянка мезійського флоту, згодом – у Вімінації (сучасний Костолац поблизу міста Пожаревац у Сербії) та Сингідуні (сучасний Белград). Сьомий Клавдіїв легіон (*legio VII Claudia*) ще в 30 р. до н. е. під іменем Сьомого Македонського брав участь у

⁷ Авл Дідій Галл (*Aulus Didius Gallus*) – військовий і політичний діяч ранньої Імперії. Походив із впливового плебейського роду. До 36 р. обіймав посаду проконсула Сицилії. У 39 р. призначається консулом-суфектом. У 39–49 рр. обіймав посаду куратора водопостачання Риму. У 43 р. у ранзі легата брав участь у вторгненні римлян до Британії. За свою звитягу в 44 р. призначається імператорським легатом-пропретором провінції Мезія. Перебуваючи на цій посаді, втрутився у суперечку за трон Боспорського царства: у 45 р. передав владу Котісу, поваливши його брата Мітридата III/VIII та отримав за це від сенату тріумфальні відзнаки. Впродовж 49–52 рр. як проконсул керував провінцією Азією або Африкою. У 52–57 рр. був імператорським легатом-проконсулом Британії. За цей час остаточно підкорив сілурів, потім допоміг цариці брігантів Картімандуї повалити свого чоловіка-співправителя Венуція. У 57 р. повернувся до Риму. Подальша доля невідома.

⁸ Марк Сальвій Отон (*Marcus Salvius Otho*) – римський імператор з 15 січня до 16 квітня 69 р. В молоді роки відзначився розбещеністю й розпустою, належачи до найближчого оточення Нерона. Принцепс відіслав його намісником до Іспанії, а сам "відбив" у нього дружину – красуню Пoppею, згодом уклавши з нею шлюб. Як намісник провінції Отон, на здивування всім, виявив помірність і справедливість. Покінчив самогубством після першої ж поразки в громадянській війні, на думку сучасників, щоб не наражати на небезпеку війська та своїх прихильників.

поході Марка Ліцинія Красса Молодшого на Нижній Дунай проти фракійських племен. На початку I ст. н. е. був задіяний Августом для придушення паннонсько-далматського повстання. Близько 57/58 р. через переведення Четвертого Скіфського легіону на Схід Сьомий Клавдій передислокується в Мезію, де залишається до кінця античності у своїй штаб-квартирі у Вімінації. На Нижньому Дунаї було сформовано вже згаданий Четвертий Скіфський легіон (*legio IV Scythica*), який близько 33/34 р. підтримував безпеку в Мезії разом із П'ятим Македонським, про що свідчить один із афінських написів. У 62 р. ми бачимо цей легіон на війні проти парфян у Сирії, де він і залишився до кінця античності. У 46 р. в Мезію було переведено Восьмий Августів легіон (*legio VIII Augusta*), який узяв участь у війні, що завершилася перетворенням Фракії на римську провінцію. За ці діяння він здобув почесний титул "двічі Августів" (*bis Augusta*). З Мезії він разом із Третім Галльським і Сьомим Клавдієвим легіонами був відряджений до Італії на підтримку Отона, після чого в свою стару провінцію так і не повертався. П'ятнадцятий Аполлонів легіон (*legio XV Apollinaris*) був створений Августом у 6 р. н. е. для війни в Паннонії, де він і розташовувався табором разом із Восьмим Августовим і Дев'ятим Іспанським легіонами. Його табір розміщувався або в Емоні (сучасна Любляна), або в Карнунті (50-тисячне римське місто на перетині Бурштинового шляху з Дунаєм на півшляху між сучасним Віднем і Браτισлавою, центр Верхньої Паннонії). Після 63 р. брав участь у багатьох війнах на Сході, зокрема відзначився під час придушення Юдейського повстання у ході захоплення Йотопати, Гамали та Єрусалима. Разом із Титом Флавієм⁹ повернувся у свою наново перебудовану резиденцію в Карнунті, проте вже від Парфянської війни Траяна постійно перебував на Сході.

Зупинімося детальніше на історії тих легіонів, що, як зафіксовано в письмових та епіграфічних джерелах, відряджали своїх військовослужбовців на захист Північного Причорномор'я.

Одинадцятий Клавдій легіон (*legio XI Claudia*) був набраний Цезарем у Цизальпінській Галлії у 58 р. до н. е. для боротьби з вельветами. Першою битвою, де легіон був задіяний, була битва на Сабісі (сучасна р. Самбре у Фландрії), наприкінці літа 57 р. до н. е. У цій битві військам Цезаря протистояли нервії, сили яких утричі перевищували римські. Битва закінчилася блискучою перемогою римської зброї. У 52 р. до н. е. XI легіон бився проти Верцингеторікса, зокрема був залучений до облоги Алезії (сучасний Алез-Сент-Рен у Франції). Легіон брав участь у громадянській війні, що спалахнула в січні 49 р. до н. е., на боці Цезаря проти його колеги-тріумвіра та суперника Гнея Помпея Великого. Зокрема, брав участь у вторгненні в Італію та розташовувався в цей час в Апулії. У складі цезаріанських військ легіон відзначився в битвах при Діррахії (сучасний Дуррес в Албанії) навесні 48 р. до н. е. та при Фарсалі (сучасна Фарсала в Греції) 9 серпня 48 р. до н. е. У 45 р. до н. е. Цезар розпустив легіон та розселив ветеранів у Бовіані (*Bovianum*, сучасне

⁹ Тит Флавій Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus, Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus*) – римський імператор у 71–81 рр., старший син, сподвижник та наступник засновника I династії Флавіїв Веспасіана, покоритель Єрусалима та досить успішний правитель.

Бояно в Центральній Італії). У 42 р. до н. е. Октавіан відновлює цю славу частину для участі в новій громадянській війні на боці другого тріумвірату супроти вбивць Цезаря – Брута і Кассія. Легіонери Одинадцятого б'ються під Філіппами, а потім повертаються до Італії та придушують повстання в Перуджі. Можливо, вони також були використані в кампанії Октавіана проти сина загиблого Гнея Помпея Великого – Секста, який окупував Сицилію й поставив під загрозу морські шляхи постачання продовольства до Риму. Секста Помпея, який називав бога морів Посейдона-Нептуна своїм божественним батьком, розбив Агріппа¹⁰. Можливо, нептунівські тризуби з'явилися на емблемах Одинадцятого легіону саме завдяки участі в цій перемозі (рис. 1).

Рис. 1. Щит Одинадцятого Клавдієвого легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 153)

Після перемоги в морській битві при мисі Акцій (31 р. до н. е.) Октавіан здобув не просто перевагу над своїм суперником-тріумвіром Марком Антонієм, але перетворився на верховного володаря всього Середземноморського світу, що дало йому змогу через кілька років назватися Августом – “Священним”. У цій битві легіонери Одинадцятого виявили відвагу і хоробрість, що згодом постійно підкреслювалося в їхніх присвятах, написах та епітафіях. Ветерани XI легіону облаштувалися в Атесті (сучасній Есті¹¹), а сам легіон у 30 р. до н. е. був перекинутий на Балкани. Місце його первинної дислокації невідоме, але внаслідок перестановки римських сил після катастрофи в Тевтобурзькому лісі, у вересні 9 р. н. е., легіон стає табором у Бурні (*Burnum*, сучасне Кістан’є у Хорватії) разом із VII легіоном, а його частини розпорошуються по всій цій країні. Окремі підрозділи стояли в Гардуні (*Gardun*)¹², солдати Одинадцятого легіону використовувалися і в інших місцях, зокрема в Салоні¹³ –

¹⁰ Марк Віпсаній Агріппа (*Marcus Vipsanius Agrippa*, бл. 63–12 рр. до н. е.) – відомий полководець та політик, друг, соратник і зять Августа, консул 37, 28, 27 років до н. е.; переможець багатьох битв, зокрема при Акціях, фактичний співправитель Імперії.

¹¹ Есте (*Este*) – місто і комуна в Італії, розташовані в провінції Падуя, області Венеція, біля підніжжя Еуганейських пагорбів; місто було засноване давніми венетами, які називали його іменем річки Адіджі, латиною *Athesis*.

¹² Гардун – сучасне поселення в Хорватії на вершині пагорба за 1 км на південь від Тріля (*Trilj*), де в 1997 р. виявлено залишки римської фортеці *Tilurium*, що охороняла вхід у долину Цетіни (*Cetina*) з півдня та підходить до столиці провінції Салони.

¹³ Салона (*Salona, Σάλωνα*) – античне іллірійське місто поряд із сучасними містами Соліна та Спліт, засноване в I тис. до н. е., столиця римської провінції Далмація, місце народження Діоклетіана. Останній подарував Салоні почесний титул імператорської фамілії “Валерія” та збудував поряд із ним власний палац. Саме цей палац став ядром сучасного міста Спліта. 614 р. Салона дуже постраждала внаслідок аваро-слов’янської навали; повернути ці землі римляни спромоглися лише в 639 р.

столиці провінції Далмація – мостили нові дороги та загалом розбудовували інфраструктуру, що сприяло економічному поступу. Легіон залишався в провінції і під час Паннонської війни¹⁴, і впродовж солдатського бунту 14 р. н. е., аж до часів правління Клавдія.

Намісник Далмації Скрибоніан¹⁵ 42 р. підняв бунт проти імператора Клавдія, який щойно зайняв престол. Виступ був швидко і жорстоко придушений силами VII та XI легіонів¹⁶, за що обидва здобули когномен *Claudia* (“Клавдіїв”) і титул *Pia Fidelis* (“Вірний та Відданий”). Згодом когномен і титул злилися, утворивши почесне прізвисько *Claudia Pia Fidelis*.

У новому циклі громадянських війн, що спалахнули після самогубства Нерона влітку 68 р., солдати Одинадцятого легіону, який усе ще залишався на далматійському узбережжі, виступили на боці Отона¹⁷. У 69 р. частина його сил відряджається до Італії, проте запізнюється й не бере участі в битві при Бедріаці. Новий імператор-переможець Вітеллій радісно повертає легіонерів до місць постійної дислокації їхніх підрозділів¹⁸. Повернувшись на Балкани, вони відразу підтримали нового супротивника Вітеллія – Веспасіана й були використані в битві біля Кремони в жовтні 69 р., цього разу опинившись серед переможців¹⁹.

¹⁴ Паннонські війни – римські кампанії із завоювання південної Паннонії та значної частини Іллірії 14–9 рр. до н. е.

¹⁵ Луцій Аппунцій Фурій Камілл Скрибоніан (*Lucius Arruntius Camillus Scribonianus*), 2 р. до н. е. – 42 р. н. е. – римський політичний і військовий діяч; консул 32 р. (разом із Гнеєм Доміцієм Агенобарбом), з 40 р. – легат-пропретор Далмації; у 42 р. за намовою Луція Аннія Вініціана підняв повстання під гаслом відновлення Республіки, проте через кілька днів війська відмовили в покорі, що поклало край його намірам; невдовзі покінчив життя самогубством або ж був убитий.

¹⁶ VII та XI легіони були серед тих сил, що підпорядковувалися очільнику повстання Скрибоніану як наміснику Далмації. Проте через чотири – п’ять днів солдати цих легіонів убили всіх офіцерів, хто підтримував Скрибоніана, чим і припинили повстання.

¹⁷ Коли офіційно обраний сенатом старий і поважний імператор Гальба був лінчований преторіанцями прямо на Форумі, кожен легіон мусив обирати між двома претендентами – сенатором Отоном і намісником Нижньої Германії Вітеллієм. Разом із Сьомим і Чотирнадцятим Одинадцятий легіон став на бік Отона.

¹⁸ Існує думка, відповідно до якої легіон у повному складі все ж взяв участь у битві під Бедріаком. Хоча, знову ж таки, одне з головних наших джерел щодо історії цих подій – Тацит – нічого про це не повідомляє (*Канья Р. Legio (Легіон) [Электронный ресурс] / пер. Д. Уварова. – Режим доступа: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/legion/p1-development.html> // Legio, V).*

¹⁹ С. Дандо-Коллінз дещо інакше описує ці події. На його думку, XI легіон, хоча й присягнув Веспасіану, вирушити вдруге у похід не поспішав, бо вагався. Тільки після того, як армія Марка Антонія Пріма (*Marcus Antonius Primus*, римський полководець, один із головних промоторів та безпосередній учасник подій “року чотирьох імператорів”, прибічник Отона і Веспасіана, командувач мезійських легіонів) розгромила вітелліанські війська під Бедріаком та Кремоною, Одинадцятий Клавдіїв вирушив у похід на Рим, що закінчився

У 70 р. після придушення в складі військ Петілія Церіала²⁰ повстання батавів під проводом Юлія Цивіліса, XI легіон розташувався у Віндоніссі (*Vindonissa*, сучасний Віндіш у Швейцарії) на Верхньому Рейні, у провінції Верхня Германія, зайнявши стару базу Двадцять першого Хижого легіону (*XXI Rapax*). У Далмації XI Клавдіїв був заміщений Четвертим Флавієвим Щасливим легіоном (*IV Flavia Felix*). Крім основної бази, легіонери Одинадцятого утримували низку дрібних постів уздовж дороги в напрямку Альп, солдати також активно залучалися до будівельних робіт у сучасному Баден-Бадені. Одинадцятий Клавдіїв неодноразово використовувався для боротьби з хаттами на східному березі Рейну: легіонери брали участь у війнах 73/74 та 83 рр. під проводом Доміціана. В часи мирного перепопочинку вони мали розміщуватися в Могонціаці (*Mogontiacum*, сучасний Майнц), у таборі Першого Допоміжного (*I Adiutrix*) та Чотирнадцятого Здвоєного (*XIV Gemina*) легіонів. До часів Траяна легіон все ще залишався у Германії. Вірогідно, в зв'язку з Дакійськими війнами легіону було наказано перейти Дунай. Переведення у Брігеціо²¹, в Нижній Паннонії, відбулося в 101 р.; там легіон залишався під час Першої Дакійської війни. Одинадцятий Клавдіїв узяв участь також у Другій війні з даками, впродовж якої розміщувався в Еску²² (рис. 2) та

загибеллю Вітеллія та офіційним обранням Веспасіана в грудні того ж року (*Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 153*).

²⁰ Квінт Петілій Церіал Цезій Руф (*Quintus Petilius Cerialis Caesius Rufus*) – римський воєначальник та державний діяч; з 57 р. служив легатом IX Іспанського легіону в Британії; в 69 р. під час громадянської війни – начальник кінноти Веспасіана, з донькою якого ще раніше був одружений; у 70 р. провів важку переможну кампанію проти визвольного руху батавів Цивіліса й галлів Юлія Класика, Юлія Тутора та Юлія Сабіна; в 71–74 рр. у ранзі пропретора очолював Британію; консул-суффект 74 р. разом із Веспасіаном (заміщав його сина Тита, який воював в Іудеї); консул 83 р. разом із Доміціаном.

²¹ Брігеціо (*Brigetio*), зараз – Комаром в Угорщині, Szöny-Комаром. У давнину місцевість належала стародавньому племені азалі, іллірійського походження, але з певними кельтськими домішками; назва місцевості походить від кельтського **brig-*, у сенсі “фортеця”. У I–IV ст. Брігеціо – легіонний табір, канаба та муніципій на правому березі Дунаю в системі Паннонського лімесу. Археологічні розкопки виявили залишки водогону завдовжки 17,5 км, брами воєнного табору, житлових будинків та некрополя. За деякими даними (CPL, 3, 4658), XI Клавдіїв легіон стояв тут упродовж 95/7–106 рр. (див.: *Brigetio* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://it.wikipedia.org/wiki/Brigetio>).

²² Еск (*Oescus*) – стародавнє місто на березі Дунаю, на північний захід від сучасного болгарського Плевена, поряд із с. Гіген; за Птолемеем, – трибальське місто, сама назва – дако-мезійський топонім; за римлян – важливе поселення, в період розквіту якого населення досягало 100 тис. осіб, та військовий центр мезійської провінції, що захищав на дунайському лімесі шлях на Філіппополь. Упродовж 10–101 рр. у поселенні постійно перебував табір V Македонського легіону, від якого донині збереглися залишки захисних мурів, військовий некрополь з монументами та епіграфічними написами померлих солдат і ветеранів. У 102 р. Траян надав Еску статус заснованої ним колонії. Будівництво римських споруд ветеранами V Македонського та I Італійського датуються 106–109 рр. 167 р. Еск був підвищений до рівня колоніального міста, привілеї якого надавали повний обсяг римських прав, місто отримало нову назву Колонія Ульпія Есценсія (*Colonia Ulpia Oescensium*), громадянами якого були переважно колишні легіонери (рис. 2). У 190–191 рр. у місті було збудовано

Дуросторі²³ (сучасна Сілістра в Болгарії, неподалік дельти Дунаю); сліди свого перебування XI легіон залишив також у Карнунті та в Аквінку. 114 р. Дуростор перетворився

храм богині Фортуни, яка сприймалася як захисниця міста. Цього ж часу існували храми так званої Капітолійської тріади (Юпітера, Юнони та Мінерви). Після 271 р., коли повернувся V Македонський легіон, було збудовано другу фортифікаційну систему міста (Еск II), споруджено акведук, що доставляв свіжу воду з відстані 20 км, та сконструйовано кам'яну стіну, що мала втримати потік вторгнення дунайських племен. 5 липня 328 р. Константин I особисто

Рис. 2. Руїни Колонії Ульпії Ескус на Дунаї (Colonia Ulpia Oescus), Північна Болгарія, село Гігена

відкрив Константинів міст – найбільший і найвідоміший римський кам'яний міст через Дунай, який еднав Еск та Суцидаву на півночі, довжиною 2,5 км (1,3 км над річкою) та 5,7 м завширшки. Це був найбільший річковий міст в античності. Використовувався він лише 27 років і був зруйнований унаслідок варварської навали 355 р. У 411 р. готи зруйнували Екс, 444 р. вони здійснили спробу повторно заселити місто під новим ім'ям – Гуніон (*Hunion*). Юстиніан відновив міські фортифікаційні споруди, прагнучи реставрації Еска як потужної фортеці в системі дунайської оборони, але всі зусилля були зупинені на межі 585–586 рр. через вторгнення аварів.

²³ Дуростор (латинська назва *Durostorum* має кельтське або фракійське походження – “міцна, велика [фортеця]”) – римський військовий табір, канаба, а близько 169 р. – муніципій (*municipium Aurelium Durostorum*); згадується зі 106 р., коли неподалік від гетського поселення імператором Траяном зводиться укріплений табір, у який з Паннонії переводиться XI Клавдіїв легіон. Разом із Трезмісом у дельті Дунаю, Сексагінтою Прістою та Новами розташовувався на Дунайській дорозі, що йшла правим берегом Дунаю в Сірмій. У Дуросторі був поворот на Понтійську дорогу, що вела до Маркіанополя та Одессоса. Дуростор був важливим елементом римської оборонної системи на Дунаї. Показником наявності добре розвинутої торговельно-економічної інфраструктури в другій половині II – першій половині III ст. стало розташування в місті так званої Іллірійської митниці.

У III ст. фортеця й місто піддавалися частим атакам готів, карпів, сарматів, які прагнули вдертися до Мезії та Фракії. За Авреліана (270–275), внаслідок евакуації провінції Дакія, Дуростор знову став прикордонним містом. А втім, у місті продовжувалося будівництво громадських споруд, храмів, терм і водогонів, на площах і вулицях установлювалися мармурові статуї та барельєфи. Вірогідна площа римського міста досягала 60 га. Коли в 303 р. місто відвідав Діоклетіан, воно вже було адміністративним центром провінції Мала Скіфія. В цьому ж році було відремонтовано міські мури.

Дуростор став одним із центрів поширення християнства. Дванадцять святих здобули вінці мучеництва в Дуросторі. Найвідомішим із них був святий Дасій (*Dasius*) – ветеран Одинадцятого Клавдієвого; він народився в Малій Азії, жив у Дуросторі та був обезголовлений через відмову взяти участь у частуванні культу імператора 20 листопада 302 (або 303) року. Вже в 388 р. Дуростор був обраний як центр місцевого єпископату; першим єпископом став Авксентій, учень Вульфїлі, первохрестителя та єпископа готів. У 390 р. в Дуросторі народився знаменитий римський полководець Флавій Аецій (*Flavius Aetius*), якого деякі називали “останнім римлянином” (*Dumanov, Boyan; Lees, Christopher* (proofread.). *Dorostolum / Dristra* [Електронний ресурс] // *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*. – Режим доступу: URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10674>>; http://www.ehw.gr/blacksea/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaid=10674&boithimata_State=&kefalaia_State=#noteendNote_1/1-3).

на місце його постійної дислокації на наступні чотири століття; саме в цьому місці близько 155 р. його розташовує Пугівник Антоніна. Призовниками легіону все частіше ставали молоді люди з сусідньої Фракії. Головним завданням цього військового підрозділу було підтримання порядку в гирлі Дунаю. Легіонні вексилляції періодично відряджались до грецьких колоній у Таврії, котрі перебували під протекторатом Риму. Це завдання легіонери Одинадцятого виконували разом із бійцями інших мезійських легіонів. Як зазначалося, вексилляції XI Клавдієвого, V Македонського та I Італійського в цей час по черзі несли відповідальність за кримські аванпости. Так само традиційно легіонери Одинадцятого залучалися до невійськових завдань у регіоні. Зокрема, разом із солдатами П'ятого Македонського вони збудували форт у Драшні (*Draschna*) в долині Бузеу (*Buzau*, права притока Сирету, нині на території Румунії, в античності – *Hierasus [Ararus]*) на південно-східних схилах Карпат. Також легіонери виконували цілу низку адміністративних доручень, що надходили з Том (*Tomis*)²⁴ – провінційної столиці римської Мезії.

За імператора Адріана та Антоніна Пія бійці Одинадцятого Клавдієвого відряджались для виконання бойових завдань від Мезії до Палестини. Так, 132–136 рр. легіон або його окремі когорти взяли участь у придушенні месіанського повстання бар-Кохби²⁵, яке перетворилося на одну з найважчих воєн, що довелося

²⁴ Томи (*Τόμοι, Tomi, Tomis*) – античне місто Західного Причорномор'я (терени Малої Скіфії, згодом – Добруджі), місце заслання знаменитого римського поета Овідія (8–17/18 рр.); нині – румунська Констанца. Місто засноване греками-іонійцями, вихідцями з Мілету, в VII ст. до н. е.; постійно перебувало під загрозою тиску з боку оточуючих варварів – скіфів, кельтів, даків, мезів, гетів тощо; на певний час Томи стали об'єктом суперечки між Візантією і Каллатісом. Місто було членом Понтійського Пентаполя (“П’ятиграддя”) – союзу грецьких міст “Лівого” (Західного) Понту: Аполлонії (сучасний Созополь), Каллатісу (Мангалія), Месембрії (Несебр), Одессосу (Варна) та власне самих Том. Упродовж кампанії 72 р. до н. е. місто було захоплене Луцієм Ліцинієм Лукуллом; в 60–48 рр. перебувало під контролем гето-дакського царя Буребисти; в 29 р. до н. е. увесь регіон був включений до складу Імперії Марком Ліцинієм Крассом. Із виділенням провінції Нижня Мезія Томи стають її головним містом, і так тривало до реформ Діоклетіана, внаслідок яких було виділено окрему провінцію Малу Скіфію. Томи перебували в складі Імперії до навали слов'ян та аварів VII ст. У складі Візантії місто було перейменовано на честь Констанції, зведеної сестри Константина Великого; втім, уперше в джерелах назва *Κωνσταντία (Constantia)* згадується лише в 950 р.

²⁵ Шимон бар-Кохба – керівник антиримського єврейського повстання 132–136 рр., який упродовж 3,5 років очолював власну державу як *Nasi* (князь, принц).

Єврейський мудрець рабі Аківа припускав можливість, що Шимон міг би бути оголошеним Мешіахом – месією юдеїв, трактуючи його прізвище “*bar Kokhba*” з арамейської, як “син зірки” з вірша Зірка пророцтва (Числа 24:17). Його учень Йосі бен Халафта не поділяв такої оцінки, назвавши Шимона в “Седер Олам” (гл. 30) “*bar Koziba*”, що на івриті означає “син брехні”. Документи, знайдені в XX ст. в Печері Листів, дали кілька первинних варіантів імені повстанського ватажка: Шимон бар Косівах (*Simeon bar Kosevah*, іврит: הבסוכ רב יועמש), Бар Косіва (*Bar Koseva*,) אבסוכ נהב עבא (*Ben Koseva*, итичдівс ежом я’мі еЦ. בר כוזבה). про його батька або про місцевість, з якої він походив (*Simon bar Kokhba* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Simon_bar_Kokhba).

У науковій літературі конкурують два альтернативних погляди на це повстання: 1) повстанський рух охопив більшу частину населення і території Ізраїлю з Єрусалимом включно; 2) це був виступ вузького прошарку населення на обмежених теренах, Єрусалим

вести Імперії. Участь у ній XI легіону підтверджується написом із фортеці Бейтар²⁶, що на південь від Єрусалиму, в якій назва Одинадцятого Клавдієвого

Рис. 3. Римські легіонери II ст. у сегментних обладунках, озброєні важкими пілумами

стоїть поруч із назвою П'ятого Македонського легіону. Легіонери були задіяні у фінальній фазі наступальної операції Юлія Севера²⁷ проти юдейських повстанців у 135 р. Загалом, легіон брав участь у небагатьох військових кампаніях за межами провінції своєї постійної дислокації (рис. 3).

Новий виток громадянських війн легіон зустрів на боці проголошеного імператором у квітні 193 р. Септимія Севера. Одинадцятий не долучився до походу на Рим, оскільки Дуростор був далеко від центру Імперії. Новий імператор відрядив його в межах нової кампанії проти свого східного суперника Песценнія Нігера²⁸. Солдати XI Клавдієвого та І Італійського легіонів тримали в облозі Візантій, рушили Кілікійськими воротами, взяли участь у битві біля Ісси. Схоже, що вони також були задіяні в парфянській кампанії Севера, кульмінацією якої стало захоплення столиці Парфянської держави – Ктезіфона в 198 р.

залишився глухим до повстання. Більшість авторів вважають повстання бар-Кохби фінальною фазою “доби Другого Храму”.

²⁶ Бейтар (грец.: Βιθθήρα, Βηθθήρα, Βηθήρ, іврит: בֵּיתָר) – стародавнє терасове сільськогосподарське селище в гірській місцевості на межі Юдеї та Самарії; фортеця Бетар (Bethar fortress, Betar castellum) була останнім оплотом бар-Кохби, захопленим римськими військами Адріана в 135 р. Руїни фортеці розміщуються поряд із сучасним єврейським містом Бейтар-Іліт на вершині крутого пагорба на північний захід від Єрусалиму. Залишки фортеці відомі як Хірбат-аль-Яхуд (Khirbet-al-Yahud), у перекладі з арабської – “ruin of the Jews”, “юдейські руїни” або “загибель євреїв”. Талмуд трактує назву міста як Бейт Тора – “дім Тори” ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cyclowiki.org/wiki/Бейтар_\(місто\)](http://cyclowiki.org/wiki/Бейтар_(місто))).

²⁷ Секст Юлій Север (Sextus Julius Severus) – римський військовий і політичний діяч; походив з римської колонії в Далмації; у 117 р. – претор, 118–119 рр. – командувач XIV Зведеного легіону; у 120–126 рр. – імператорський легат-пропретор провінції Верхня Дакія; у 127 р. – консул-суффект; у 128–131 рр. – намісник Нижньої Мезії; у 131–132 рр. – намісник Британії. 132 або 133 р. був відкликаний із Британії в званні *legatus pro praetore* для придушення повстання бар-Кохби. Впродовж кількох років тактика витискування й знищення дрібних підрозділів ворога дала свої плоди: бунтарі були або знищені, або загнані у захоплену в 135 р. фортецю Бетар. За висловом Діона Кассія, в сутичках і битвах полягло 850 тис. юдеїв, а скільки загинуло від голоду, хвороб і пожеж “тих не порахувати, так що майже вся Юдея перетворена на пустелю”. Сенат надав Юлію Северу тріумфальний виїзд “*ob res in Judea prospere gestas*”.

²⁸ Гай Песценній походив з італійського вершинського роду, займав посади воєнного трибуна, претора, за військові успіхи отримав ранг сенатора, був консулом; у 193 р. як

Під час кризи III ст. легіон підтримав законного імператора Галлієна (260–268) супроти його суперника Постума, котрий очолив “Галльську імперію”. За це отримав у нагороду титул *P V F V – Pia V Fidelis V* (“уп’яте Вірний і Відданий”), а невдовзі – *P VI F VI (Pia VI Fidelis VI*, “ушосте Вірний і Відданий”). Існували військові частини, які нагороджувалися цим титулом по сім разів, але не Одинадцятий Клавдіїв. Чому його “лояльність та вірність” обмежилися тільки шістьма разами, нам не відомо. Також ми не знаємо, які імператори та за які звитяги надавали XI легіону цей почесний титул удруге, втретє та вчетверте. Разом із бійцями чотирьох інших легіонів у 273 р. легіонери XI Клавдієвого будували дороги на Близькому Сході, що віддзеркалилося в написах з Каср аль-Азрак (*Qasr al-Azraq*)²⁹ в Йорданії. У 295 р. та 298 р. вексилляції Одинадцятого Клавдієвого фіксуються в Єгипті та Мавретанії відповідно. У 302 р. легіон все ще займав традиційну базу в Дуросторі, з чим легенда пов’язує мучеництво двох легіонерів – Юлія (*Julius*) та згодом Гезихія (*Hesychius*), яких командування піддало смертельним катуванням за вірність християнській вірі.

Рис. 4. Руїни Трансмаріски. (http://poseti.guide-bulgaria.com/a/370/fortress_transmariska.htm)

Ім’я XI легіону викарбувано на монетах Септимія Севера та Галлієна. На початку V ст. Нотиція Дігнітатум фіксує перебування ядра старого Одинадцятого легіону Клавдія в тому-таки Дуросторі, а окремих його підрозділів – у Трансмарисці³⁰ (рис. 4), що в провінції Мезія II. Так, префект XI легіону, що підпорядковувався дуксу Другої Мезії (*dux Moesiae secundae*), мав штаб-квартиру в Дуросторі³¹, префект п’ятої вищої піхотної когорти берегового (прикордонного) XI легіону Клавдія –

легат Сирії Гай Песценній Нігер Юст (*Gaius Pescennius Niger Iustus*) проголосив себе імператором; у 194 р. загинув у боротьбі з іншим претендентом на престол Септимієм Севером.

²⁹ З арабської *قصر الأزرق* “Блакитна фортеця” – велика римська фортеця в сучасній східній Йорданії; один з пустельних замків, розташований на околиці сучасного Азраку (*Azraq*), приблизно в 100 км на схід від столиці Йорданії Аммана.

³⁰ Трансмаріска (*Transmarisca*) – римська фортеця, побудована наприкінці III ст. імператором Діоклетіаном після однієї зі своїх перемог над ворожими племенами Півночі; тут розміщувалася частина XI легіону Клавдія. Трансмаріска мала площу близько 65 тис. м² та периметр довжиною близько 1000 м. У ході археологічних розкопок було знайдено частину північної стіни замку з двома прямокутними вежами та частину південної стіни. Руїни фортеці зараз розташовані в межах сучасного болгарського міста Тутракан (рис. 4). Фортеця існувала до початку VII ст.; пізніше каміння північно-західної стіни було використано місцевим населенням для спорудження нової системи середньовічної фортифікації Тутракану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bulgariancastles.com/bg/node/2219>.

³¹ *Praefectus legionis undecimae Claudiaie – Durostoro* (ND, Or., XL).

у Трансмарищі³², префект п'ятої нижчої піхотної когорти берегового (прикордонного) XI легіону Клавдія квартирував так само у Трансмарищі³³. У складі армії Західної імперії в підпорядкуванні ясновельможного мужа, магістра піхоти (*vir illustres magister peditum*) залишився якийсь підрозділ *Ундециманів* (*Undecimani*) – “Одинадцятих” (ND, Occ., V). Також на Заході, в Іспанії, під началом випробуваного мужа, коміта (*vir spectabiles comes*) також розміщувався підрозділ *Ундециманів*³⁴ (ND, Occ., VII). Обидва збройні формування, напевне, мали статус по́чтових (комітатських) легіонів. У складі Східної армії Імперії в підпорядкуванні ясновельможного мужа, дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praesentalis*), серед шести палацових (палатінських) легіонів перебували *Ундецимани*, тобто Одинадцятий легіон³⁵ (ND, Or., VI). Усі ці частини, судячи з їхніх власних назв, вийшли зі складу старого XI Клавдієвого легіону.

Як зазначалося, за даними *Notitia Dignitatum*, XI Клавдіїв легіон у IV ст. входив до складу частин берегової оборони на Дунайському кордоні. Його штаб і 10 піхотних когорт дислокувалися в Дуросторі (*Durostoro*, сучасна Сілістра у Болгарії) і Трансмарищі (*Transmariscae*, сучасний Тутрокан у Болгарії) у провінції Мезія Друга (*Moesiae II*) (ND, Or., XL, 33–35). Бойову діяльність XI Клавдієвого і І Італійського легіонів забезпечувала флотилія річкових кораблів, база якої розміщувалась у Сексагінті Прісті (*Sexaginta Prista*, сучасне Русе в Болгарії) (ND, Or., XL, 32, 36).

Подальша доля Одинадцятого Клавдієвого невідома. Можна твердити, що в своєму класичному вигляді він припинив існування саме на початку V ст. Щодо емблеми легіону, то одні фахівці припускають, що нею було обрано зображення бика (тільця), пов'язуючи це із заснуванням легіону Цезарем, проте таких оригінальних зображень знайдено не було. Замість того існують свідчення, що солдати могли носити зображення тризуба Нептуна та блискавок, що символізували це морське божество³⁶. Тому емблемою легіону, на думку інших дослідників, був Нептун³⁷ (рис. 5). Знаком зодіаку XI легіону були близнюки, тому їх зображення багатьма розглядалися як альтернативна емблема. Йшлося не про абстрактних близнюків (*gemini*), а про засновників Риму братів-близнюків Ромула і Рема разом із римською вовчицею³⁸.

³² *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiaie cohortis quintae pedaturae superioris – Transmariscae* (ND, Or., XL).

³³ *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiaie cohortis quintae pedaturae inferioris – Transmariscae* (ND, Or., XL).

³⁴ *Intra Hispanias cum uiro spectabili comite – Undecimani* (“в Іспанії з випробуваним мужем, комітом – Одинадцяті”) (ND, Occ., VII).

³⁵ *Insignia viri illustris magistri militum praesentalis: ...Legiones palatinae sex: Matiarum seniores, Daci, Scythae, Primani, Undecimani, Lanciarii iuniores...* (“Відзнаки мужа ясновельможного військового магістра у присутності: ...Палатінських легіонів шість: Матіарії старші, Даки, Скіфи, Перші, Одинадцяті, Ланціарії молодші...”) (ND, Or., VI).

³⁶ *Dando-Collins S. Legions of Rome...* – P. 153–154.

³⁷ *Ле Бок Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / пер. с франц. М. Н. Челинцевой.* – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 377.

³⁸ *Legio XI Claudia Pia Fidelis.* – 26 May 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-xi-claudia>

Рис. 5. Штандарт XI Клавдієвого легіону;
сучасна реконструкція
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:
Signum_LEG_XI_CLAUDIA.gif](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Signum_LEG_XI_CLAUDIA.gif))

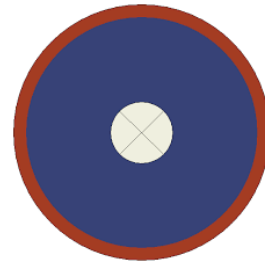

Рис. 6. Емблема комітатського легіону
мобільної армії Заходу Ундециманів
(Одинадцятих); сучасна реконструкція

Згідно з Т. Моммзенем, на верхній частині фундаменту з Трезмісу³⁹ зображено значки *legio XI Claudia*, датовані часами після Діоклетіана: вони дуже нагадують ті, які Список почесних посад указує для *Undecimani*. Якщо таке зіставлення правильне, це, по-перше, буде ще одним доказом, що дає змогу вважати зображені в Нотиції значки емблемами легіонерів⁴⁰, по-друге, дасть змогу переконатися, що

³⁹ Трезміс (*Troesmis*) – античне місто, розташоване на пагорбах Добруджі між Чорним морем і дельтою Дунаю, неподалік від Трофея Траяна в Адамкліссі; виникло як фортеця гето-фракійців; згодом – римське місто провінції Нижня Мезія, після адміністративної реформи Діоклетіана зарахована до провінції Мала Скіфія, що стала частиною діоцезу Фракія. 106 р. Траян наказав перенести в Трезміс табір V Македонського легіону, який захищав кордон на Дунаї, що сприяло романізації регіону. Поблизу легіонної цитаделі виросло поселення (*canabae legionis*), що в II ст. отримало власний муніципальний устрій – міську раду і магістратів; поселення розпоряджалося широкою мережею водогонів. Після передислокації V Македонського в Потаїссу (167–170), Трезміс набув статусу муніципія, й там з'явилися жерці провінційних культів (*sacerdotes provinciae*). За Діоклетіана туди був переведений II Геркуліїв легіон, і місто здобуло нову назву – Гераклія. Згідно з археологічними розкопками площа сягала 2,8 га. Нині – на теренах комуни Туркойя (*Turcoaia*) у повіті Тулча (*Tulcea*), Румунія (рис. 7).

Рис. 7. Руїни Трезмісу

⁴⁰ Канья Р. Legio, VI.

традиційна емблематика старих легіонів у пізньоантичний час змінилася разом зі зміною штатної структури легіонів та із загальним реформуванням збройних сил Імперії. Слід зазначити, що, згідно з Нотицією, Ундецимани, які стояли під проводом коміта Іспанії (*Comes Hispanias*), мали за емблему – обведений червоним колом чорно-синій⁴¹ круглий щит, у центрі якого розташовувався малий жовто-білий круг, двічі перехрещений по діагоналі (ND, Осс., VII) (рис. 6). Таку саму емблему мали підпорядковані магістру піхоти Ундецимани – один із 32 легіонів комітатенсів армії Західної імперії (ND, Осс., V) (рис. 8). Натомість палатінський легіон Ундециманів під проводом дійсного військового магістра Східної імперії мав таку ж емблему, як і *Примани* (*Primani*) – ще один палатінський легіон, що свого часу був виділений зі складу старого *legio I Italica* (ND, Ор., VI), а саме: складне зображення кількох концентричних червоних і жовтих кіл із червоним центром та жовто-синім колом навкруги (рис. 9).

Рис. 8. Емблема легіону Ундециманів (Одинадцятих) – одного з тридцяти двох західних комітатських легіонів, підпорядкованих ясновельможному мужу магістру піхоти (ND, Осс. VI). Така ж емблема, за Нотицією Дігнітатум, була закріплена за Ундециманами (Одинадцятими), підпорядкованими коміту Іспанії (ND, Осс. V, VII)

Рис. 9. Емблема двох палатінських легіонів Сходу – Приманів та Ундециманів (Першого Італійського та Одинадцятого) за Нотицією Дігнітатум; середньовічний малюнок (ND, Ор. VI)

П'ятий Македонський легіон, на думку деяких авторів, був створений Брутом⁴². Легіон узяв участь у провальній для республіканців битві під Філіппами у

⁴¹ Можливо, точніше колір слід визначити як індіго. Загалом індіго з червоним ободом – це найпоширеніше поєднання кольорів у Нотиції (*The Undecimani (West)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lukeuedasarson.com/NDundecimaniWest.html>).

⁴² Марк Юній Брут Цепіон (*Marcus Junius Brutus Caepio*) – римський політичний і військовий діяч зі стародавнього плебейського роду Юніїв, відомий насамперед як підступний убивця Цезаря, через що його ім'я в західній культурі, поряд із біблійним Іудою, стало символом зради. Далеким предком Марка Юнія був Луцій Юній Брут, який у 509 р. до н. е. очолював повстання проти останнього римського царя Тарквінія Гордого та вважався засновником Республіки. Із самого початку кар'єри Марка оцінювали як блискучого оратора, свого часу він отримав навіть почесний титул *princeps iuventutis* – “ватажок молоді”. У громадянській

Македонії (місто на Егнатієвій дорозі, *Via Egnatia*, поблизу Егейського узбережжя), звідки й походить його назва – *Macedonicae*⁴³. Усім воїнам Брута, хто вижив у битві, цезаріанці дарували прощення й зарахування в свою армію, окрім старших офіцерів і безпосередніх учасників убивства Цезаря. Октавіан відіслав легіон у Мезію, де той разом із Четвертим Скіфським проклав стратегічну дорогу в 33/34 р. н. е. та десять років по тому взяв участь у військових операціях, унаслідок яких Фракію було перетворено на римську провінцію.

Згідно з альтернативною позицією П'ятий Македонський був створений Октавіаном у період другого тріумвірату, не пізніше 42 р. до н. е.⁴⁴ Так, за наказом впливового тріумвіра близько 43 р. до н. е. консул Гай Вібій Панса Цетроніан⁴⁵ сформував нову військову частину під назвою П'ятий Міський легіон (*legio V Urbana*), перше десятиліття історії якого невідоме⁴⁶. Деякі фахівці припускають, що перші новобранці в новий легіон вербувалися в Іспанії⁴⁷. Легіонери V Міського брали участь у битві при мисі Акцій як члени абордажних команд на кораблях Октавіана. Після перемоги з 30 р. до н. е. до 6 р. н. е. легіон служив у буремній Македонії, за що, можливо, й отримав своє нове почесне найменування – за ті самі битви з варварами, за які здобув свій когномен Четвертий Скіфський легіон. Тому існує припущення, що саме цей V легіон якийсь короткий час називався П'ятим Скіфським (*legio V Scythica*) за аналогією зі згаданим Четвертим Скіфським (*legio IV Scythica*), оскільки вони разом активно билися зі “скіфами”, проте беззаперечними доказами цієї теорії ми не володіємо⁴⁸.

війні 49–45 рр. до н. е. Марк Юній був прибічником республіканців і Помпея, проте після поразки останнього в битві під Фарсаллю перейшов на бік Цезаря, зайнявши чільне місце в його оточенні. Незважаючи на кар'єрні перспективи (він мав стати консулом 41 р.) та близькі стосунки з римським диктатором (пліткували, ніби він був позашлюбним сином Цезаря), Брут став одним із організаторів та виконавців убивства Гая Юлія, що сталося 15 березня 44 р. до н. е. Брут, зазнавши поразки в битві під Філіппами у 42 р. до н. е., покінчив життя самогубством.

⁴³ Канья Р., *Legio*, VI.

⁴⁴ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P. 126–127.

⁴⁵ Гай Вібій Панса Цетроніан (*Gaius Vibius Pansa Caetronianus*) – римський політик та воєначальник, народний трибун 51 р. до н. е., у громадянській війні підтримав Цезаря, 46 р. до н. е. отримав в управління Цизальпінську Галлію, консул 43 р. до н. е. У боротьбі Марка Антонія та Октавіана підтримав останнього. Загинув у битві біля Галльського форуму (*Forum Gallorum*), коли 14 квітня 43 р. до н. е. очолений ним Марсів легіон потрапив у засідку в одній із альпійських ущелин.

⁴⁶ Існує думка про ймовірність ототожнення майбутнього П'ятого Македонського легіону або з *legio V Urbana*, або з *legio V Gallica* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>).

⁴⁷ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P. 126.

⁴⁸ Деякі фахівці висувають припущення, що П'ятий легіон разом із Четвертим Скіфським протистояли “скіфам” – союзу прийшлих сарматських племен із нижньодніпровськими та нижньодунайськими скіфами, котрі після встановлення контролю над Ольвією Понтійською, прагнули, перетнувши Дунай, поширити свій вплив далі на південь. Легіонери П'ятого і Четвертого

Після перемоги біля мису Акцій ветерани П'ятого легіону були поселені у Венето (*Veneto*, області Венеції). Наступному поколінню ветеранів місця в Італії вже не знайшлося: в 15 або 14 р. до н. е. їх відправили до Фінікії на поселення в повторно заснований Берит (*Berytus*), сучасний Бейрут. Вони мали поділити це місце з ветеранами VIII Августового легіону. (За іншими версіями, заснування цієї колонії відбулося на 15 років пізніше).

20 р. до н. е. легіон, вірогідно, був залучений до кампанії майбутнього імператора Тиберія проти Парфянського царства. Він діяв разом із III Галльським, VI Залізним, X Бурхливим (Проточним)⁴⁹, XII Блискавичним. Парфяни були вражені римським натиском і погодилися віддати легіонних орлів, яких вони здобули після поразки Красса під Каррами в 53 р. до н. е.

У 6 р. н. е. П'ятий Македонський був переведений у Мезію, де розташовувався в Еску до 61 р., охороняючи кордон на Нижньому Дунаї від даків⁵⁰. Інтенсивні бойові дії легіон розгорнув за імператора Клавдія, коли в 45 р. той вирішив анексувати Фракію, перетворивши її на римську провінцію.

Поповнивши свої ряди новими рекрутами з числа мезійських уродженців, 62 р. легіон перебрався до Понту, звідки він мав просуватися на Схід для участі в черговій вірменській кампанії супроти парфян (Тас., *Ann.*, XV, 6). Від гирла Дунаю легіонери були доставлені Чорним морем до Понту суднами римського Понтійського флоту. Римські вексилляції Малої Азії, в тому числі й солдати П'ятого Македонського, були підпорядковані новому наміснику Каппадокії й другому (після Корбулона⁵¹) головнокомандувачу вірменської операції Цезеннію Пету⁵², який

завдали їм нищівної поразки. Ймовірним кандидатом на військовий провід у цій переможній кампанії стає Марк Ліциній Красс (онук тріумвіра), який під час війни 29–27 рр. до н. е. вбив ворожого ватажка в єдиноборстві ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>).

⁴⁹ Прізвисько цього Десятого легіону – *Fretensis* – означає “той, що належить до проток”, інколи розуміється в сенсі “бурхливий, неспокійний”; воно пов'язане з місцем первинної дислокації військової частини: цей легіон протистояв у Сицилійській війні Сексту Помпею й тривалий час розташовувався на узбережжі *Fretum Siculum* – Сицилійської протоки (*Канья Р., Legio, V; The Oxford Latin Dictionary.* – Oxford : At the Clarendon Press, 1968. – Р. 734–735).

⁵⁰ А. Г. Авдієв, посилаючись на Х. ван де Веєрда та Є. Ріттерлінга, стверджує, що V Македонський легіон було введено на територію Мезії між 23 і 33/34 рр. Нижня дата (23 р.) встановлюється на підставі повідомлення Тацита (Тас. *Ann.*, IV, 5) про перебазування в Мезію двох легіонів. Верхня – “низкою непрямих даних” (*Авдієв А. Г. О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ.* – 1993. – № 2. – С. 113–114).

⁵¹ Гней Доміцій Корбулон (*Gnaeus Domitius Corbulo*) – консул 39 р., командувач римської армії Нижньої Германії, очолював будівництво знаменитого каналу між Рейном і Маасом, так званого каналу Корбулона (нині – між Лейденом і Форбургом); очільник імперських військ під час Східної кампанії Нерона. Після відчутних успіхів командувача у війні з парфянами Нерон, занепокоєний зростанням популярності Корбулона у військах, почав схилити його до самогубства. 67 р. Корбулона було викликано в Грецію, де перебував принцепс. Зійшовши на берег, полководець дізнався про підступний наказ імператора його

самовпевнено розпочав військові дії силами лише двох легіонів (*IV Scythica et XII Fulminata*) та вексилляції *legio V Macedonica*, за що й поплатився. Пет роздробив свої сили та послабив легіони, надавши відпуски всім, хто за ними звертався. Одна когорта була відряджена для охорони дружини і маленького сина Пета. А ядро П'ятого Македонського разом із частиною найкращих воїнів з інших частин, перед тим підготовлених римським командуванням, були чомусь залишені на зиму в Понті. Захопивши декілька найближчих фортець, Пет через наступ суворих холодів змушений був зимувати в Рандеї на річці Арсаній, притоці Євфрату. Тільки тепер парфяни рішучо виступили в похід. Вони вирішили відбити вірменську столицю Тигранокерт, узявши її в облогу. Навесні 62 р. було обложено римський табір у Рандеї (Тас. *Ann.*, XV, 10). Цезенній Пет, не дочекавшись чотирьох легіонів сирійського легата Корбулона, навесні 63 р. капітулював перед армією парфянського царя Вологеза I⁵³.

Ганебний Рандейський мир, за яким римляни змушені були піти, залишаючи всі захоплені укріплення, продовольство і зброю, укладав уже намісник Сирії Корбулон. Солдати нібито були змушені пройти під ярмом, що вважалося символом приниження. А одного дня розбита армія подолала аж 62 км, залишаючи за собою своїх пораних і хворих, щоб виконати одну з умов щодо термінів повернення, оскільки під час майбутніх переговорів парфянських послів з Нероном у Вірменії не мало бути римських військ.

Після того основні сили V Македонського разом із III Галльським, VI Залізним та X Бурхливим (Проточним) легіонами, а також частинами XV Аполлонового та XXII Дейотарового легіонів і допоміжними підрозділами з Єгипту та Іллірії, увійшли до складу військ сирійського намісника. Вони готувалися до переходу через Євфрат і бойових дій на парфянській території під безпосеред-

вбити. Маючи широку популярність та надійні загартовані в боях легіони, але не бажаючи безладів і громадянської війни в Імперії, Корбулон учинив самогубство: за легендою, вихопивши меч та пробивши собі груди, він вигукнув – “*Ἀξιοις!*” – “Гідний!”.

⁵² Луцій Юній Цезенній Пет (*Lucius Iunius Caesennius Paetus*) – римський політик і військовий діяч другої половини I ст. Ординарний консул 61 р. Був одружений з Флавією Сабіні, племінницею Веспасіана. У 62 р. пропреторський легат Каппадакії для ведення бойових дій у Вірменії. Був розбитий військами Вологеза I і втік, покинувши легіони (Тас. *Ann.*, XV, 6–17; 24–26; Dio Cass., LXII, 21–22; Suet. Nero, XXXIX, 1). 70–73 pp. Намісник Сирії (Jos. Fl. Bell. Jud., VII, 3, 4).

⁵³ Вологез I (Балаш, або Валахш) – цар Парфії з династії Аршакидів, 51–78 pp.; активно воював з римлянами; суттєво зміцнив іранський вплив на Близькому Сході, посадивши свого брата на вірменський престол, утім утратив Гірканію; під час його правління за сприянням гірканців відбувалися жажливі аланські набіги через Залізні ворота на Кавказі; підтримував караванну торгівлю через Вологезокерту – нове місто на Євфраті, що сприяло повільному занепаду колишньої столиці – елліністичної Селевкії; зміцнював зороастризм та іранські культурні елементи на противагу еллінізму; сприяв кодифікації Авести, на його монетах уперше з'являються зображення храму вогню; замінив грецький алфавіт пехлеві письмом на основі арамейського алфавіту.

нім командуванням Аннія Вініціана⁵⁴. Просуваючись Вірменією тим самим шляхом, що Лукулл і Пет, Корбулон руйнував цитаделі й сіяв страх усією країною, що підштовхнуло римських супротивників висунути пропозиції миру. Агресивна війна й подальші дипломатичні маневри Імперії виявилися досить вдалим: брат Вологе-за I Тіридат I (62–88), цар Великої Вірменії з парфянської династії Аршакидів, був визнаний спадковим царем Вірменії як васал Риму, на знак чого мав прийняти тіа-ру з рук Нерона (Тас., Ann., XV, 15).

У 66–67 рр. ми бачимо V Македонський під командуванням майбутнього імператора Веспасіана серед військ, котрі було кинуто на придушення юдейського повстання. Син Веспасіана Тит отримав від батька наказ вивести його разом із X легіоном на поле битви. Легіон послідовно штурмував Гадару, Йотопату, Тарихію, Гамалу і протягом трьох років вів безперервні бойові дії проти юдеїв. Упродовж 69 р. легіон підвищував свою боєздатність стоячи табором в Еммаусі в Іудеї. У 70 р. під проводом Тита він завершив Юдейську війну взяттям Єрусалиму. В цій кампанії легіонери V Македонського відіграли важливу роль: саме вони захопили башту Антонія, чим забезпечили взяття міста. До нас дійшла пізніша епітафія одного з його центуріонів, який отримав за цей штурм почесні військові відзнаки. Після перемоги легіон рушив слідом за Титом у Єгипет і на Євфрат, можливо, залишивши окрему вексилляцію в своєму старому таборі в Еммаусі. Звідти в 71 р. легіон повернувся в Мезію, до Еску, де знову поринув у серію боїв проти даків за Доміціана та за Траяна.

У середині 80-х рр. імператор Доміціан реорганізував кордон на Рейні й Дунаї. Мезію розділено на дві провінції – Верхню й Нижню (*Superior et Inferior*). П'ятий Македонський було зараховано до *Moesia Inferior* разом із Першим Італійським та Одинадцятим Клавдієвим легіонами. Ця реорганізація стала неминучою після дакійського вторгнення 86 р., коли були розбиті всі легіони, що захищали Мезію. У 88 р. велике армійське угруповання у складі дев'яти легіонів, серед яких був і П'ятий Македонський, на чолі з Теттієм⁵⁵ увійшло до Дакії й розбило царя

⁵⁴ Луцій Анній Вініціан (*Lucius Annius Vinicianus*) – син впливового римського політика, лідера двох заколотів – проти Калігули та Клавдія (41–42 рр.); служив під проводом Доміція Корбулона у Вірменії, був одружений із його донькою; загинув разом зі своїм тестем через підозри Нерона.

⁵⁵ Луцій Теттій Юліан (*Lucius Tettius Iulianus*) – римський державний і військовий діяч. Службу розпочав за Нерона; у 68–69 рр. командував VII Клавдієвим легіоном у провінції Мезії; брав участь у поході в пониззя Тірасу (Дністер); 69 р. відбив напад роксоланів. За Оттона, 69 р., разом із трьома легатами всіх трьох легіонів, що входили до тодішнього гарнізону Мезії, отримав консулярські відзнаки за розгром сарматського вторгнення (Тас., Hist., I, 79.1–5). Активної участі в громадянській війні не брав, проте своєчасно зробив правильний вибір на користь Веспасіана (Тас. Hist., IV, 39.1; 40.2). У 70 р. став претором і сенатором; 81–82 рр. командував III Августовим легіоном у Нумідії та був намісником провінції Африка в ранзі легата-пропретора (*legatus Augusti pro praetore*); у 83 р. став консулом-суффектом; 88 р. був призначений легатом-пропретором Нижньої Мезії. Того ж року завдав царю даків Децебалу поразки в першій битві біля Тапи (*Парфенов В. Н.* Домициан и

Децебала⁵⁶ поблизу Тапів. На жаль, повстання Сатурніна⁵⁷, намісника Верхньої Германії, у 89 р. не дало змогу переможно завершити цю кампанію.

Близько 98 р. одним із офіцерів П'ятого Македонського був майбутній імператор Адріан. Пізніше легіон узяв участь у Траянових війнах проти даків (101–106 рр.) і невдовзі був передислокований на північний схід, ближче до дельти Дунаю: 107 р. легіон став табором у Трезмісі (сучасна Ігліта, Румунія) й узяв під контроль частину кордону вздовж Дунаю від Капідави⁵⁸ (нині на теренах громади Топалу, округ Кюстенджа, Румунія) до Новіодуна⁵⁹ (сучасна Ісакча в Румунії), вклю-

его “генералитет” [Электронный ресурс] // История. Мир прошлого в современном освещении. – СПб.: Издательский дом СПб. гос. ун-та, 2008. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/parfenov-domician-generalitet#cm09>, прим. 8).

⁵⁶ Децебал (*Decebalus*) – володар даків у 86–106 рр. На території сучасної Румунії створив потужну державу, що тривалий час уперто протистояла Римові. Імперія спромоглася ліквідувати дакійську загрозу лише ціною неймовірного напруження сил у результаті двох Дакійських війн імператора Траяна, наслідком чого стало створення нової задунайської провінції.

⁵⁷ Луцій Антоній Сатурнін (*Lucius Antonius Saturninus*) – римський військовий і державний діяч, узурпатор. За Веспасіана здобув ранг сенатора; 82 р. був консулом-суффектом, потім – намісником Нижньої Германії. У січні 89 р. в Могонціаці (сучасний Майнц) проголосив себе імператором за підтримки двох легіонів – XIV Здвоєного та XXI Стрімкого (*legio XIV Gemina et legio XXI Rapax*). Германські племена, що зголосилися підтримати повстанців, не спромоглися переправитися через Рейн у зв'язку з раннім потеплінням і повінню. Повстання було придушене через 42 дні намісником Нижньої Германії Авлом Буцієм Лаппієм Максимом. Голову Сатурніна було виставлено на Форумі. Всі легіони, що не підтримали узурпацію, отримали почесне найменування *Pia Fidelis*, а бунтівливі легіони з тих часів стояли в двох окремих таборах (*Dio Cass., LXVII, 11*).

⁵⁸ Капідава (*Calidava/Calidaua, Cappidava/Capidapa*) – важливе гето-дакійське поселення на правому березі Дунаю, що контролювало судноплавство рікою; після римського завоювання – цивільний та військовий центр у провінції Нижня Мезія між Аксіуполем (*Axiopolis*) і Карсієм (*Carsium*). У римському замку (*castra, castrum*) Капідави дислокувалися підрозділи XI Клавдієвого, I Італійського, II Геркулієвого легіонів та I Германської й I Убійської когорт (*Cohors I Germanorum et Cohors I Ubiorum*).

⁵⁹ Новіодун (*Noviodunum* – назва, вірогідно, кельтська, означає “новий град, нову фортецю”) – римський форт і порт у сучасній Добруджі, на правому березі Нижнього Дунаю. Цей центр, розташований у стратегічно важливому місці на одній із головних доріг через Дунай, розвивався завдяки дунайському флоту. Після анексії Фракії в 46 р. увійшов до римської провінції Мезія, ставши відтоді, а особливо від часів Доміціана і Траяна та після підкорення Дакії, важливим портом Мезійського флоту (*Classis Flavia Moesica*). До часів правління Марка Аврелія тут дислокувалися підрозділи V Македонського, а потім вексиллярції I Італійського легіонів, від часів Діоклетіана – I Юпітерового легіону (*legio I Iovia*). Новіодун було зруйновано в другій половині III ст. внаслідок вторгнення готів і герулів; був відновлений упродовж царювання Константина Великого, десть після 324 р. Відтоді фортеця-порт опинилася під проводом дукса Скіфії (*dux Scythiae*). У 369 р. на протилежному березі Дунаю відбулася велика битва між імператором Валентом та Атанаріхом і його

чаючи невеличкі укріплення по-сусідству – Барбоші та Орловку. Тут 118 р. він зіткнувся з роксоланами – войовничими сарматськими племенами, від яких потрібно було захищати Імперію. Впродовж царювання Траяна легіонний підрозділ відряджено на Схід, де він брав участь у катастрофічній Парфянській кампанії (115–117). Друга східна експедиція відбулася, коли бійці V Македонського були відправлені в Юдею на придушення месіанського повстання Шимона бар-Кохби (132–136) – однієї з найважчих війн, які довелося вести Римові. Так, упродовж весни 135 р. легіон або його підрозділ було відправлено з Мезії до Палестини, щоб встигнути до останньої фази придушення Другого юдейського повстання. Легіонери V Македонського взяли участь в успішній облозі Бейтару, останньої штаб-квартири лідера юдейського опору, навесні та влітку того ж року. Після того, як бар-Кохба був ліквідований і повстання придушене, солдати V Македонського повернулися на свою базу в Мезії.

Цього часу певна кількість солдат легіону служила в штаб-квартирі намісника Нижньої Мезії в Томах. Інших солдатів разом із легіонерами XI Клавдієвого було залучено до будівництва фортів у Драшні (*Draschna*) на південному сході Карпат у долині Бузеу⁶⁰. Ще одним завданням легіону стало підтримання окупації Криму, грецькі міста якого перебували під захистом римських частин. Підрозділи всіх мезійських легіонів позмінно брали участь у підтримці безпеки таврійських аванпостів: чисельні написи засвідчили перебування на півострові в цей час солдат V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів.

У 161–166 рр. імператор Луцій Вер⁶¹ залучив V Македонський до участі в черговій парфянській кампанії, після чого легіон знову повернувся в Карпато-Дунайський регіон. Відповідно до напису Т. Валерія Марціана⁶², ветерана V Македонського (CIL, III, 7505), у цей час легіон перебував під командуванням М. Клавдія Фронтон⁶³, який,

тервінгами. Між 434 і 441 рр. місто і його річкова база були окуповані гунами, але потім повернулися до складу Імперії.

⁶⁰ DuBois. M. Legio. – Ralieggh, N. C. : Luli Enterprises Inc., 2015. – P. 404.

⁶¹ Луцій Цейоній Коммод Вер (*Lucius Ceionius Commodus Verus*) – римський імператор у 161–169 рр. з династії Антонінів, співправитель Марка Аврелія, свого брата за усиновленням (обидва усиновлені Антоніном Пієм). У 162–166 рр. Вер командував імперськими силами на Сході у війні з Парфією. Під час війни він активно розважався, як до того звик у Римі, але боягузтва чи зневаги до своїх воїнів не виявляв. Після завершення війни Марк Аврелій та Луцій Вер провели гучний тріумф. Як і батько, Луцій не відрізнявся міцним здоров'ям і помер, не доживши до 40 років, від апоплексичного удару або від епідемії чуми чи віспи. За поданням Марка, сенат зарахував Вера до богів (“Божественний Вер”).

⁶² Т. Валерій Марціан (*T[itus] Valerius Marcianus*) народився в канабі легіону в Трезмісі, 145 р. був рекрутований, брав участь у Парфянських і Маркоманських війнах, звільнений із армії в 170 р., коли легіон уже дислокувався на півночі Дунаю. Марціан, дослужившись до рангу принципала з обов'язками консулярного бенефіціарія, повернувся в Трезміс (CIL, III, 7505).

⁶³ Марк Клавдій Фронтон (*Marcus Claudius Fronto*) – римський сенатор і військовий II ст. Клавдій походив із родини, що належала до гілки Фронтонів із Азії. За часів імператора Антоніна Пія був квестором, еділом і претором. У Парфянській війні Луція Вера Фрон-

своєю чергою, підпорядковувався Сексту Кальпурнію Агріколі⁶⁴. Повернувшись у Дакію, легіон стояв табором у Потаїсці⁶⁵ (сучасна Турда в Румунії), на гористій півночі, де перебував упродовж більшої частини III ст. Протягом кількох років легіон збудував на височині навколо поселення свій постійний табір. Він став структуротвірним елементом у системі оборони Пороліссської Дакії⁶⁶ й координував прикордонні зони укріплень півночі і південного сходу провінції. На даному етапі імператор Марк Авре-

тон був командиром римських преторських когорт. У 165 р. разом з іншими сенаторами він отримав завдання набрати легіони II і III *Italica* в Італії. 22 жовтня 166 р. під час триумфу над парфянами Фронтон отримує військові відзнаки (*dona militaria*). У наступному році обіймає посаду відповідального за громадські роботи в Римі (*curator operum locorumque publicorum*). Того ж року стає консулом-суффектом. Під час Маркоманнських війн, у 168 р., супроводжував Луція Вера як коміт на Дунаї (*comes*), став губернатором римської провінції Верхня Мезія. У тому ж році отримує командування над основними військами Дакії Апульської (*Dacia Apulensis*). 169 р. після смерті Луція Вера Фронтон передає управління Верхньою Мізією та очолює римські війська всієї Дакії. У тому ж або наступному році він був командувачем об'єднаними силами Дакії і Верхньої Мезії. 170 р. Фронтон був убитий у бою з германцями та язигами. Отримав статую на Форумі Траяна.

⁶⁴ Залежно від того, які посади обіймали Фронтон та Агрікола, можна вибудувати різні гіпотези щодо місця перебування П'ятого Македонського в другій половині 160-х рр. Якщо Агрікола був намісником Нижньої Мезії, то легіон повернувся зі Східного походу на місце своєї попередньої стоянки в Трезмісі. Якщо вважати Агріколу першим намісником дакійської провінції в консульському ранзі в 166–168 рр., то легіон був відразу відправлений у Поролісску Дакію. Якщо Агрікола виконував функції Августового коміта (*comes Aug / Augg*), то по завершенні Парфянської війни, через важкий стан на маркоманнському фронті, військові частини, що поверталися зі Сходу, комплектували діючу армію, а не розквартировувалися повністю у свої провінції. До складу військового корпусу, відрадного в Італію в 165 р., входив і V Македонський легіон. Вірогідно, він також брав участь у експедиції 168 р., спрямованій у Північні Альпи, коли всіма військами командував Секст Кальпурній Агрікола. М. Клавдій Фронтон, легат Трьох Дакій, після лютого 168 р. командував армією Карпато-Дунайських провінцій, до складу якої на той час уже належав V Македонський. У зв'язку із зазначенням легіон міг розташовуватися в Потаїсці раніше 168 р. (Дрязгунов К. В. О некоторых эпизодах деятельности V Македонского легиона [Электронный ресурс] // Военное искусство. – 20 августа 2009 г. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/dryazgunov-v-makedonskij-legion>).

⁶⁵ Потаїсса (*Potaissa, Patavissa*) – стародавнє дакійське поселення Патавісса поблизу Турдинського проходу, яке зайняв V Македонський легіон, організувавши на його місці римський каструм Потаїсса (*castrum Potaissa*), залишки якого збереглися до наших днів. Навколо стін каструму впродовж десятиліть виросло римське місто, основним заняттям мешканців котрого була розвідка і розробка кар'єрів, залишки яких було добре видно ще в середині XIX ст. Близько 256 р. під натиском сарматів і готів місто занепадає: дако-римське населення залишає його стіни й розселяється трансільванськими пагорбами. В середні віки на місці зруйнованих укріплень заново виникло місто Турда, яке до середини XIX ст. переважно було заселене мадярами та німцями. Нині в Турді є музей на місці римського військового табору, присвячений V Македонському легіону та побуту легіонерів.

⁶⁶ Дакія Пороліссська, або Пороліссінська (*Dacia Porolissensis*), – область на північному заході верхньодакійської провінції з центром у Поролісці (*Porolissum*).

лій реорганізував північний кордон, оскільки племена маркоманнів, сарматів і квадів перейшли до наступу. У результаті реорганізації два дакійські легіони були підпорядковані наміснику Трьох Дакій консульського рангу, якому підпорядковувалися відповідно легати і апульського, і потаїського легіонів. Після загибелі в битві М. Клавдія Фронтоніа Дакію відвідав імператор Марк Аврелій, щоб підтримати провінціалів через “подвійну загрозу” (CIL, III, 7969). Під час імператорського візиту на посаду намісника вступив у ранзі консульського легату Секст Корнелій Клеменс⁶⁷, якому був присвячений напис військовослужбовця XIII Здвоєного легіону Авідія Валенса, знайдений у Цезарейській Мавретанії (CIL, VIII, 9365 = 20.944). Починаючи від моменту розміщення V Македонського легіону в Пороліській Дакії й до смерті Марка Аврелія, його вексилляції брали участь у боях на кордонах провінції. Загалом імператор провів на Середньому Дунаї у постійних бойових діях майже десять років свого правління⁶⁸.

Головним завданням V Македонського легіону у період Маркоманнських війн після його переведення за Південні Карпати стала охорона північно-західного сектора дакійського кодону⁶⁹, а також, імовірно, дунайського кордону Нижньої і Верхньої Паннонії до Карнунта. У Карнунті було знайдено черепицю з клеймом легіону, датовану тим часом. Імовірно, легіон відряджав свої вексилляції в деякі прикордонні пункти від Потаїси до Аквінку, хоча його основним завданням була охорона Пороліської Дакії. Згідно з присвятою Нептуну Августу, в якій згадується центуріон V Македонського легіону Ептідій Модест та вторгнення костобоків (Dobo, 696), у період 168–170 рр. вексилляція цього дакійського легіону могла бути відряджена в Нижню Мезію, звідки походить цей напис, і використовувалася в операціях на Дунаї та Понті. На той час в Нижній Мезії, в Трофеї Траяна, діяла вексилляція I Італійського та V Македонського легіонів⁷⁰. Наприкінці 170-х рр. ситуація на кордонах дакійських провінцій загострилася. У 180 р. підрозділ V Македонського на півночі Дакії міг брати участь у конфлікті з бурами до їх замирення (Dio Cass., LXXII, 3.1). За Коммода зіткнення з вільними даками продовжувалися, адже набіги на дакійські провінції відбувалися з півночі та сходу.

Упродовж царювання Коммода два майбутніх імператори, Песценній Нігер і Клодій Альбін, що командували V Македонським і XIII Здвоєним, знову перемогли сарматів (Dio Cass., LXXII, 8.1). Можливо, за Коммода Нігер певний час міг бути намісником Дакії, а Альбін у 182–183 рр. або 185–186 рр. – легатом V Македонського легіону. Окрім воєнних дій на кордонах Дакії, війська займалися придушенням виступів провінціалів (SHA, VII, 13. 5–6). Так, 185 або 187 рр. легіон бився з армією найманців, найнятих робітниками золотодобувних шахт, що збунтувалися. За

⁶⁷ Секст Корнелій Клемент (*Sextus Cornelius Clemens*) – римський політичний діяч другої половини II ст., походив із Цезареї у провінції Мавретанія; між 161 і 169 рр. обіймав посаду консула-суффекта; у 171/172 р. перебував на посаді намісника Дакії.

⁶⁸ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. н. э. – М. : Наука, 2000. – С. 241.

⁶⁹ Parker H. M. D. The Roman Legions. – NY, 1958. – P. 167.

⁷⁰ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен... – С. 115.

придушення бунту V Македонський отримав від Коммода титул *Pia Constans* (“Благочестивий і постійний”) або *Pia Fidelis* (“Благочестивий і відданий”) ⁷¹.

193 р. правитель Верхньої Паннонії Септимій Север вирушив на Рим, щоб покарати Дідія Юліана ⁷², який став імператором після того як преторіанці лінчували всіма шанованого старого імператора Публія Гельвія Пертінакса через його принциповість і надмірну, на думку солдат гвардії, суворість. Гета, брат Септимія Севера і правитель Дакії Пороліссінської, підняв П’ятий Македонський на підтримку нового претендента. Змішана вексилляція V Македонського і XIII Здвоєного супроводжувала Септимія Севера до Риму й витримала всі перипетії його боротьби з Песценнієм Нігером, а пізніше з парфянами (SHA, IX, 5.5–6; Tertul., Ad Scap., 4.3). На чолі вексилляції дакійських легіонів стояв колишній легат XIII Здвоєного Тиберій Манілій Фуск ⁷³ (CIL, III, 1172). У 194 або 195 рр. легатом П’ятого Македонського був призначений Тиберій Клавдій Клавдіан (*Tiberius Claudius Claudianus*) (CIL, III, 905). 196 р. Клавдіан очолив контингент зі складу північно-дунайської армії, відряджений Септимієм Севером в Галлію проти Д. Клодія Альбіна. Цікаво, що думали солдати легіону про нову громадянську війну, особливо коли їм довелося битися з черговим претендентом на імператорський пурпур Альбіном, своїм колишнім офіцером? Загалом, починаючи з правління Севера, дунайська армія розглядалася не лише як міцний заслін проти варварських вторгнень, а також як опора імператора в політиці, яку той проводить. Вексилляція кожного легіону у цьому контингенті вірогідно нараховувала 2000 бійців. Після перемоги біля Лугдуни на початку 197 р. вексилляції повернулися в дакійські провінції, але вже під командуванням або латіклавного трибуна одного з легіонів, або невідомого нам легата XIII легіону, оскільки Клавдіан був призначений намісником Нижньої Паннонії.

За правління Каракалли тиск племен на Дакію був посилений, бої з варварами точилися в центральних районах дакійських провінцій. Для протистояння ворожому натиску залучалися не тільки місцеві війська, але й легіони сусідніх провінцій. Зі-

⁷¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>

⁷² Марк Дідій Сальвій Юліан Север (*Marcus Didius Salvius Iulianus Severus*) – походив зі знатної родини, виховувався в домі матері Марка Аврелія, служив претором, легатом легіону; консул 175 р., був намісником провінцій Іллірик, Нижня Германія, проконсулом Віфінії і Понту, Африки; римський імператор 28 березня – 1 червня 193 р., який здобув престол буквально внаслідок аукціону, влаштованому розбещеним натовпом солдатні. Коли війська Севера підійшли до Риму, Сенат позбавив Дідія Юліана престолу та засудив до смерті.

⁷³ Тиберій Манілій Фуск (*Tiberius Manilius Fuscus*) – римський державний діяч кінця II – початку III ст.; походив з Італії або із західних провінцій Імперії, де був поширений преномен Тиберій і номен Манілій; був одружений з Флавією Поллітою. У 191–193 рр. Фуск став легатом XIII Здвоєного легіону в Дакії, у 194 р. – першим намісником новозаснованої провінції Фінікійська Сирія, в 196 р. – консул-суфект. 203 р. призначається на посаду магістра квіндецемвірів священнодій (*quindecemviri sacris faciundis*), а наступного року організовує Терентинські ігри; 209/210 або 212/213 рр. Фуск перебував на посаді проконсула провінції Азії. У 225 р. стає консулом; його колегою був Сервій Кальпурній Доміцій Декстер.

ткнення відбувалися на Муреші, лівій притоці Тиси, на східному кордоні Дакії бої йшли з готами (SHA, XIII, 10. 6). У цей час V Македонський легіон отримав від імператора почесний епітет *Antoniniana* – Антонінів (CIL, III, 902), що свідчило як про данину традиціям або пропагандистські цілі правлячого режиму, так і про суттєві бойові заслуги перед провінцією і Римом. Останні представники династії Северів не залишили дунайські війська без своєї уваги: V Македонський отримує епітет *Severiana* – Северів.

У 236–237 рр. за Максиміна Фракійця⁷⁴ на півночі Дунаю, у регіоні Паннонії і Дакії, римські війська відбивали атаки сарматів і вільних даків (Herodian, VII, 2. 9; 8. 4; SHA, XIX, 13. 3). Крім двох паннонських легіонів та II Італійського, у цих конфліктах могли брати участь обидва легіони Дакії. Відомо декілька написів (CIL, III, 3844, 14354; V. 808, 850, 897, 951, 1110, 1882, 2158, 6423, 6512, 7366, 8237), що свідчать про вояків V Македонського легіону за межами Дакії, у Північній Італії (Аквілея, Дертон, Тіцин). Й це не тільки ветерани, але й вершники, центуріони, принципали та інші військовослужбовці. Все пояснюється участю легіону в поході Максиміна Фракійця в Італію на придушення повстання. В 238 р. намісник Дакії Юлій Луцініан⁷⁵ керував армійським корпусом, сформованим із вексилляцій дакійських легіонів, що навесні цього ж року розорив район Аквілеї.

За Гордіана III дакійські провінції пережили потужні атаки карпів – агресивних племен з карпатських схилів (242 р.). Епітет *Gordiana*, наданий імператором військовим частинам Дакії, свідчить, що загроза карпських вторгнень була тимчасово усунена за допомогою армії карпато-дунайських провінцій: у 244–245 рр. V Македонський і XIII Здвоєний розгромили карпів, про що можуть свідчити написи з північного кордону Поролісської Дакії. Написи в каstrумі II когорти Британців у Кещеї підтверджують присутність там бенефіціаріїв V Македонського та

⁷⁴ Гай Юлій Вер Максимін Фракієць (*Gaius Iulius Verus Maximinus Thrax*) – імператор 235–238 рр., перший “солдатський імператор”, перший варвар на римському престолі, перший імператор, хто піднявся до цього становища із самих низів; батько був готом, мати – аланкою; юнаком був пастухом та ватажком молоді, що захищала свої селища від розбійників; відзначався величезним ростом (2,5 м) та неймовірною фізичною силою. Очолив державу після вбивства Александра Севера, до якого, за розповідями недобррозичливців, приклав власну руку. Ставши імператором, Максимін завжди діяв хитро й рішучо, керував своїми воїнами у міру своєї доблесті, але й вселяв у них любов шляхом роздавання нагород. Вів успішні, проте неймовірно жорстокі війни проти германців на Рейні та Дунаї; планував підкорити всю Германію аж до віддалених північних морів. Жорстокість його методів і фінансові зловживання його чиновників викликали проти нього повстання спочатку в Африці (Гордіан I і Гордіан II), потім в Італії та Римі (Бальбін і Пупієн). Максимін рушив з військом на Італію, але під час облоги Аквілеї, що затягнулася, був убитий легіонерами разом зі своїм сином і співправителем, теж Максиміном.

⁷⁵ Можливо, Юлій Валент Луцініан (*Iulius Valens Lucinianus*) – римський сенатор; узурпатор, підтриманий сенатом та частиною населення, який претендував на трон у 250 р. за правління імператора Деція Траяна одночасно з Пріском (*Titus Iulius (Lucius) Priscus*) – намісником Фракії та Македонії; невдовзі був убитий своїми ж солдатами. Фахівці припускають, що Валент Старший, згаданий в “Історії Августів”, і є Юлій Валент.

XIII Здвоєного легіонів (CIL, III, 823, 827). Вони були відряджені зі своїх частин із завданням охорони нещодавно приєднаних до провінції теренів (239). У цих написах титулатура легіонів містить епітет “Гордіанів”, що стверджує про швидке усунення карпської загрози.

За Гордіана III була сформована вершницька вексилляція з легіонів Дакії, що перебувала під началом трибуна (CIL, XI, 1836); тоді ж або за правління Філіпа Араба з частин дакійських легіонів формується ще одна вексилляція, що перебувала під командуванням дукса (CIL, VI, 1645). Призначення й цілі цих вексилляцій нам не відомі.

Декілька монументів і написів (наприклад, напис 259 р.) підтверджують перебування легіону в Потаїсці впродовж більшої частини III ст. Так, у Потаїсці префект V Македонського легіону Донат⁷⁶ у 256–258 рр. спорудив храм *Deus Azizis Bonus Puer Conservator* (“богу Азізу доброму чистому захисникові”) за благополуччя імператорської родини (CIL, III, 875). Слід пам’ятати, що посада префекта легіону з’явилася в результаті тогочасних військових реформ, що перекрили доступ у армію представникам сенаторської верстви; легіонних легатів заступили префекти; у цей час також зникає посада латіклавного трибуна.

Імператор Валеріан (253–260) надав П’ятому Македонському легіонові титул *Pia III Fidelis III* (“тричі Благочестивий і Вірний”), а це означає, що титул *Pia II Fidelis II* уже був наданий, але ми не знаємо коли. За правління Валеріанового сина Галлієна (253–268) маємо підтвердження нагородження легіону почесним титулом *Pia VII Fidelis VII*. Отже, П’ятий Македонський уже встигнув набути почесні титули IV, V et VI. Це було цілком реально з огляду на підтримку легіоном у 260 р. в Мезії Галлієна супроти узурпаторів Інгенуя⁷⁷ та Регаліана⁷⁸ й перемогу над

⁷⁶ Можливо, йдеться про Гая Юнія Доната (*Gaius Iunius Donatus*) – римського політичного діяча середини III ст., який походив з аристократичної родини провінції Африка, до 257 р. обіймав посаду консула-суффекта, 257 р. був призначений префектом Риму. У рескрипті імператорів Валеріана, Галлієна і Валеріана II, датованому 259 р., названий “наш друг”. 260 р. зайняв посаду ординарного консула.

⁷⁷ Інгенуй (*Ingenius*) – римський імператор-узурпатор, близько 258 чи 260 р., на момент узурпації, ймовірно, очолював якісь придунайські провінції (обидві Паннонії?) та був підтриманий мезійськими легіонами. При Інгенуєві перебував неповнолітній син і співправитель Галлієна Цезар Валеріан II (*Publius Licinius Cornelius Valerianus*), який 257 р. помер за нез’ясованих обставин. Для усунення наслідків узурпації Галлієн терміново залишив рейнський кордон, стягнувши для придушення виступу щойно створений кінний корпус під командуванням Авреола та вексилляції сімнадцяти легіонів. Війська Інгенуя були розбиті Авреолом у битві при Мурсі в Паннонії. Він намагався втекти, але був убитий своїми ж солдатами, за іншими версіями – втонув у річці або покінчив самогубством. Галлієн по-благливу поставився до солдат, що підтримали узурпатора, але піддав репресіям цивільне населення регіону.

⁷⁸ Регаліан (*P. C. [Cornelius?] Regalianus*) – сенатор, у 260 р. – імператор-узурпатор та очільник повстання проти Галлієна в Паннонії і Мезії; мав у розпорядженні сили як мінімум двох легіонів Верхньої Паннонії (X і XIV Здвоєними), XIII Здвоєний із Дакії та XI Клавдієвий із Нижньої Мезії. Регаліан певний час вдало стримував натиск сарматів, роксоланів, маркоманнів і квадів, проте невдовзі був убитий власними прибічниками.

аламанами; також вексилляція легіону була використана в Галлії проти Вікторина⁷⁹ в 269–271 рр. Про високу довіру до дакійських військ свідчить факт перебування вексилляції V Македонського і XIII Зведеного в складі гарнізону Риму під проводом префекта преторію Л. Петронія Тавра Волузiana⁸⁰ (CIL, XI, 1836). Про участь дакійських легіонів в акціях Галлієна свідчать і дані нумізматики. Монетний тип на честь П'ятого Македонського легіону з легендою, що містить епітет *VII P VII F*, може свідчити про вірність імператору потаїського легіону. За Галлієна підрозділи V Македонського розміщувалися у Верхній Паннонії під командуванням препозита Флавія Апера, що засвідчено в написі, знайденому біля мітреуму Петовія і в Емоні. Переведення частин легіонів із Дакії в Паннонію відбулося, ймовірно, в зв'язку зі згаданими узурпаціями, коли імператор в екстремній ситуації був змушений маніпулювати частинами легіонів інших провінцій (SHA, XXV, 9, 1). П'ять написів із Петовія, що є присвятами Мітрі (An. Ep., 1936. 53–57), називають імена і посади принципалів з Дакії – актаріїв, лібраріїв, тессераріїв та кустода⁸¹ воєнного спорядження. Наявність у цих написах епітета тільки у формі *Galleniana* дає змогу датувати написи 28 серпня 260 р.

Шістдесяті роки III ст. стали вирішальними в історії римської провінції. Римська військова присутність зберігалася, про що непрямо може свідчити відправка вексилляції V Македонського легіону в Галлію для боротьби з узурпацією Постума. Ім'я легіону трапляється на ауреусах емісії Вікторина в Галлії, що розцінюється як перехід частини на бік узурпатора – другого галльського імператора. Упродовж 271–272 та 274–275 рр. за Авреліана, коли Дакія була залишена фактично на милість варварським племенам, V Македонський повернувся в Нижню Мезію, до своєї колишньої резиденції в Еску, який уже втретє став штаб-квартирою легіону, що підтверджується путівником Антоніна та епіграфічними пам'ятками. У післяавреліанівський час із Еску легіон знову відряджав свої вексилляції за Дунай.

Кінні підрозділи легіону, що свого часу залучалися Галлієном до мобільного кавалерійського з'єднання, були остаточно виведені зі складу легіону за Діоклетіана

⁷⁹ Марк Півоній Вікторин (*Marcus Piavonius Victorinus*) – третій імператор так званої Галльської імперії, 269–271 рр.; як імператора його визнали провінції Галлія і Британія, однак Іспанія не підкорилася. Столиця і головний монетний двір Вікторина розміщувалися в Колонії Агриппіні (Кельн), можливо, карбування монет також велося в Августі Треверів (Трир).

⁸⁰ Луцій Петроній Тавр Волузian (*Lucius Petronius Taurus Volusianus*) – римський державний діяч середини III ст., належав до верстви вершників. Родина Волузiana походила з Етрурії та була пов'язана з могутніми сенаторськими родами етрусського походження. Служив приміпілом XXX Переможного Ульпієвого легіону, що дислокувався в Кастрі Ветері в Нижній Германії, де звернув на себе увагу імператора Галлієна. Між 253 та 260 рр. Волузian командував загоном кінних охоронців імператора, був трибуном III когорти вігілів, XI міської когорти, III когорти преторіанців, I когорти преторіанців; у 259 р. увійшов до складу корпусу протекторів й був призначений префектом вігілів. У 260 р. став префектом преторію; 261 р. обійняв посаду ординарного консула разом з імператором Галлієном; у 267 р. Галлієн призначив Волузiana префектом Риму. Подальша доля Волузiana невідома, можливо, він загинув у 268 р. після вбивства Галлієна.

⁸¹ Йдеться про посади принципалів (“унтер-офіцерів”) римської армії, що були стенографами; фінансовими рахівниками та зберігачами актових книг; переписувачами; відповідальними за військові паролі; кураторами ремісників, що мали лагодити спорядження та зброю.

(284–305). У 293 р. кінна вексилляція V Македонського була відряджена в Єгипет, до Мемфісу, але спочатку відіграла свою роль у війні проти сасанідських персів. 296 р. армія Цезаря Галерія була розгромлена в Месопотамії, але наступного року знову вдерлася в південну Месопотамію та Вірменію. Після укладання миру солдати кавалерійської вексилляції V Македонського нарешті дісталися Єгипту, де вони залишалися до початку V ст. Остання згадка цього підрозділу надходить із Сирії після 400 р. (рис. 10).

Рис. 10. Солдат V Македонського легіону, IV–V ст.; сучасна реконструкція

Рис. 11. Солдат V Македонського легіону, V ст.; сучасна реконструкція (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Новый солдат. – № 1. – С. 28)

Ядро легіону залишалося в Мезії, про що діходять свідчення ще від початку V ст.: Список почесних посад (*Notitia Dignitatum*) в складі прикордонних військ Дунайського лімесу серед інших військових контингентів, що підпорядковувалися дуксу Прибережної Дакії, фіксував чотири окремі підрозділи – частини П'ятого Македонського в Еску (*Oesco*), Цебрі (*Cebro*), Варініані (*Variniana*), Суцидаві (*Sucidava*), підпорядковані префектам легіону⁸² (рис. 11). Серед кількох легіонів і чисельних допоміжних частин, підпорядкованих військовому коміту Єгипетського лімесу, значився ще один загін V Македонського – із Мемфісу⁸³. Ще одна частина колись великого П'ятого Македонського набула статусу по́чтового (комітатського) легіону та опинилася в складі однієї з регіональних мобільних армій Східної імперії під командуванням військового магістра Сходу⁸⁴. Точна дата розформування П'ятого Македонського невідома, ще в VI ст. легіон існував. Вірогідно, всі складові частини старого легіону – вексилляція вершників та піхотні підрозділи – влилися до складу візантійської армії.

⁸² *Sub dispositione viri spectabilis ducis Daciae ripensis: ...Item legions: Praefectus legionis quintae Macedonicae, Variniana; Praefectus legionis quintae Macedonicae, Cebro; Praefectus legionis quintae Macedonicae, Oesco; ... Praefectus legionis quintae Macedonicae, Sucidava* (“у розпорядженні випробуваного мужа, дукса Дакії прибережної: ...також легіонів: префект легіону п'ятого Македонського, Варініана; префект легіону п'ятого Македонського, Цебр; префект легіону п'ятого Македонського, Еск”) (ND, Or., XLII).

⁸³ *Sub dispositione viri spectabilis comitis rei militaris per Aegyptum: Legio quinta Macadonica, Memfi...* (“у розпорядженні випробуваного мужа, військового коміта Єгипту: п'ятий Македонський легіон, Мемфіс...”) (ND, Or., XXVIII).

⁸⁴ *Insignia viri illustris magistri militum per Orientem. Legiones comitatenses: ...Quinta Macedonica* (“відзнаки ясновельможного мужа, військового магістра Сходу. Легіони комітатенсів: ...П'ятий Македонський”) (ND, Or., XVII).

Рис. 12. Щит П'ятого Македонського легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 127)

Символом (емблемою) легіону був бик/тілець (рис. 12), проте використовувався й орел. Звичайно, всі легіони мали власні орлині штандарти, але V Македонський, як здається багатьом фахівцям, мав особливий зв'язок з улюбленим птахом Юпітера. Наявні іконографічні джерела свідчать, що зображення орла як знака легіону відрізнялося від тих римських орлів, що використовувалися іншими легіонами⁸⁵. Крім того, дослідники помітили, що в I–II ст. однаково часто трапляються зображення орла й тільця, за імператора Галлієна – орла, за галльського імператора Вікторина – тільця⁸⁶. У пізньоантичний час еμβлематика П'ятого Македонського зазнає суттєвих змін. Так, знайдені у Єгипті артефакти зі зразками різьби по дереву та слоновій кістці V–VI ст. містять зображення солдат з емблемою на щитах, що дуже схожа на поміщену в Нотиції емблему V Македонського легіону⁸⁷ (рис. 13, 14).

Рис. 13. Важка піхота, єгипетська різьба по слоновій кістці, VI ст. На щитах солдатів показана емблема V Македонського легіону (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический Альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 37)

Рис. 14. Допомога обложеної фортеці, різьба по дереву, Єгипет, V ст.

Зображено важку піхоту (на щитах деяких солдатів емблема, схожа на емблему V Македонського легіону), що проривається до міської брами на виручку гарнізону (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 33)

⁸⁵ Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 77; Канья Р. Legio, V; Zuckermann C. Legio V Macedonia in Egypt // Tyche. – № 3 (1988). – P. 279–287.

⁸⁶ Ле Бок Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. – С. 376–377.

⁸⁷ Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 33, 37.

Нагадаємо, що саме в єгипетському Мемфісі стояли когорти V Македонського. Як бачимо, ані бик, ані орел у символіці вже не використовувалися. Новий легіонний символ – це був синій круг у жовто-золотому обводі з комбінацією з кількох додаткових півкіл та еліптичних виступів, виконаних у червоно-пурпурній гаммі на білому тлі, обрамленому червоним колом (ND, Or., VII) (рис. 15, 16).

Рис. 15. Емблема V Македонського легіону з Нотиції Дігнітатум; середньовічний малюнок

Рис. 16. Емблема V Македонського легіону з Нотиції Дігнітатум; сучасна реконструкція

Перший Італійський легіон створено 20 вересня 66 р. для участі в грандіозному завойовницькому проекті імператора Нерона, що називав його “фалангою Александра Великого” (Dio Cass., LV, 23). Принцепс запланував проведення двох одночасних військових операцій: вторгнення з Єгипту в Ефіопію та скорення Парфії, що в разі успіху змінило б хід історії. Парфянський похід був замислений ще Юлієм Цезарем напередодні своєї загибелі як відплата парф'янам за поразки Красса й Антонія. Він готувався особливо ретельно, оскільки римські легіони мали б повторити шлях переможних армій Александра Македонського. Вперше за сто останніх років легіон набирався в Італії. До рекрутів ставилися суворі вимоги, зокрема вони мали бути на зріст не нижче 6 римських футів (1 римський фут / *pes* = 296 мм, 6 песів = 1776 мм). Легіон оснащувався на манер македонської фаланги⁸⁸. Удар по Парфії мав бути комбінованим: уже традиційний для римських армій маршрут вторгнення через Сирію в Месопотамію, коли війська долали рівнинні й пустельні простори, підставляючись під атаки відмінної парфянської кінноти, мав доповнюватися нападом через Кавказ у напрямку Каспію. Плацдармом для захоплення останнього мав стати Боспор, переведений на зовнішнє управління в очікуванні перетворення на провінцію. Проте реалізація цієї грандіозної завойовницької стратегії зірвалася через фінансову кризу та, головне, єврейське повстання і початок Юдейської війни.

Серед фахівців побутує також альтернативний погляд на причини та цілі нової, так і нереалізованої, східної стратегії Нерона. Йдеться про те, що підготовка до кавказької експедиції мала винятково пропагандистський характер. Відвертий “злив” інформації про нову війну був розрахований, по-перше, на відволікання уваги римського суспільства від прорахунків внутрішньої політики уряду Нерона: насамперед колосальні фінансові витрати, пов'язані з розбудовою Риму після його трагічно знаменитої пожежі 64 р., а також величезні витрати на “артистичне турне” Нерона Елладою – за-

⁸⁸ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P. 77–78.

ходи, що остаточно розладнали державні фінанси. По-друге, гучний розголос планів нової парфянської війни мав зробити царський двір Парфії більш зговорливим і прихильним до римських інтересів і мирних пропозицій. У результаті кількох військових кампаній Гн. Доміція Корбулона у Вірменії (захоплення обох її столиць – Артаксати і Тигранокерти у 58 і 59 рр.) і тривалих мирних переговорів ставленик парфян, брат парфянського царя Тіридат, погодився перейти під покровительство римлян, прийнявши в Римі в 66 р. вірменську корону з рук Нерона. Таким чином, вірменсько-парфянське питання було вирішено мирним шляхом дуже вдало для Риму⁸⁹.

Набір до легіону розпочато у вересні 66 або 67 рр. Вірогідно, узимку 66/67 рр. новобранці проходили бойову підготовку, після чого навесні 67 р. були відряджені на Схід, проте восени того ж року вони змушені були повернутися і деь на весну 68 р. вже прибули до Галлії. Отже, початок громадянської війни Перший Італійський зустрів або у місцях формування, або у морі по дорозі на Схід. Опинившись у Галлії, в Лугдуні (сучасний Ліон), І Італійський отримав завдання щодо підтримання порядку після повстання Віндекса⁹⁰.

Рис. 17. Руїни табору
І Італійського легіону в Новах

Після смерті принцепса в 69 р. легіон підтримав претензії на імператорський престол Вітеллія й хоробро бився на його боці 14 квітня в першій битві біля Бедріаки (Кремоні). В наступній кампанії, в другій битві біля Бедріаки, 24 жовтня він був переможений разом із Двадцять першим Стрімким (Хижим) легіоном (*legio XXI Rapax*). Наприкінці громадянської війни Перший Італійський було відряджено новим принцепсом Веспасіаном у Мезію, де легіон залишався й надалі

впродовж чотирьох століть. Прямих свідчень щодо першого місця дислокації небагато: імовіріше, Перший Італійський замінив VIII Августів у його таборі в Новах⁹¹ (рис. 17). Узимку 69/70 рр. сармати, котрі мешкали на північ від Дунаю,

⁸⁹ Див.: Ковалев С. И. История Рима / под общ. ред. проф. Э. Д. Фролова. – СПб.: Полигон, 2003. – (Классическая мысль). – С. 618–620.

⁹⁰ Гай Юлій Віндекс (*Gaius Julius Vindex*) – римський полководець, за походженням галл – нащадок давнього аквітанського царського роду; намісник Лугдунської Галлії (середня частина Транзальпінської Галлії з центром у м. Лугдуні). У березні 68 р. підняв повстання під гаслом відновлення Республіки. До повсталих легіонів приєдналися галльські племена, незадоволені зростанням податків. Усвідомлюючи своє хитке становище, Віндекс домовився з правителем Тарраконської Іспанії Сервієм Сульпіцієм Гальбою, визнавши його імператором. У травні 68 р. Віндекс був розбитий легіонами Верхньої Германії під проводом Луція Вергінія Руфа. Проте останній не наважився зупиняти армію Гальби, що рушила до Італії. Відтоді дні Нерона добігали кінця, розпочався “рік чотирьох імператорів”.

⁹¹ Нови (*Novae, Nouae*) – римський легіонний форт та пов’язане з ним місто в Нижній Мезії, згодом у Мезії Другій. Форт забезпечував оборону Мезійського лімесу вздовж Дунаю, за 4 км на схід від сучасного міста Свіштов на півночі Болгарії. Площа фортеці сягала 17,99 гектара. Вона розташовувалася на схилі з найнижчою точкою на березі річки і най-

з огляду на послаблення Імперії через громадянську війну, вдерлися в Мезію. Намісник Фонтей Агріппа⁹² зазнав поразки й загинув у бою; можна припустити, що Перший Італійський легіон був серед розбитих римських частин. Упродовж 70 р. новий намісник Рубрій Галл спромігся відновити status quo. Відновивши свої

вищою точкою у південній частині ділянки, що визначило необхідність зведення терасових конструкцій у межах оборонних стін.

Каструм Нов було засновано у місці, де Дунай найбільше відхиляється на південь, близько 45 р. Восьмим Августовим легіоном, що брав тоді участь у придушенні Фракійського повстання. За Веспасіана 70 р. відбулася заміна розквартированого в Новах VIII Августового на I Італійський легіон, що залишився в Новах до 430-х рр. Після розділу провінції на дві частини Нови разом із Дуростором стали однією з двох легіонних баз Нижньої Мезії. За Дакійських війн Траяна старі дерев'яно-цегляні укріплення Нов було замінено новими кам'яними. З'являються монументальні будівлі принципії, базиліки, нове приміщення госпіталю (*valetudinarium*), споруджене на місці колишніх Флавієвих терм. У середині – другій половині II ст. на території канаби було збудовано чудову віллу, що могла бути резиденцією легата.

У 250 р. Нови були атаковані готами під проводом Кніви. У другій половині III ст. Нови стають об'єктом регулярних руйнівних нападів варварів. З IV ст. і надалі, коли I Італійський легіон був розділений на окремі загони, що займали маленькі форти і опорні пункти, цивільні будівлі вже становили більшу частину внутрішніх споруд Нов. Канаба і легіонна база стають єдиним пізньоримським міським комплексом. Нові вулиці вимощувалися тротуарною плиткою з вторинного каменю, часто з написами. На місці колишнього госпіталю зводиться вілла, що припиняє своє існування у зв'язку з готським вторгненням 376–378 рр. Нові мешканці поселення були дуже бідні, використовували прості конструкції з висушеної цегли. Після гунської навали 441 р. Нови були покинуті легіоном. Наприкінці V–VI ст. Нови стали резиденцією єпископа. Собор та сусідні будинки були побудовані на захід від колишнього штабу легіону. Останній період процвітання Нов припадав на час правління Юстиніана (527–565), коли оборонні стіни були перебудовані й підсилені, але напади слов'ян та аварів, зрештою, поклали край існуванню давнього міста. У IX–XI ст. у західній частині міста існували церква і кладовище.

Упродовж доби принципату цивільна канаба розташовувалась навколо легіонної бази, головним чином на захід і південний захід від форту, займаючи площу 70–80 га. У пізньоімперський час місто охоплювало 18 га колишнього легіонного табору, 20–30 га колишньої канаби й, можливо, ще 10 га східного городища. Інше сільське поселення (*vicus*) локалізується на відстані 2 км східніше табору, в місцевості під назвою Гострі Могили. Польові дослідження підтвердили, що поселення часів принципату охоплює площу близько 15 га. У пізньоримському періоді тут були локалізовані скляні майстерні. На дорогах, що виходили з легіонної бази, було виявлено кілька кладовищ (на захід, схід і південь). Близько 2 км на південь від фортеці розкопаний храм *Liber Pater*, а за межами східних оборонних стін – храм східних богів.

⁹² Гай Фонтей Агріппа (*Gaius Fonteius Agrippa*) – римський державний і військовий діяч; походив з плебейського роду Фонтейів, син претора 17 р.; у 58 р. консул-суфект (разом із Марком Валерієм Мессалою Корвіном); у 66–68 рр. куратор водопостачання Риму; 68 р. призначається проконсулом провінції Азія; у 69 р. під час боротьби за імператорський престол підтримував Веспасіана, який призначив Фонтя легатом-пропретором провінції Мезія. Там він змушений був вести важкі оборонні бої з роксоланами, під час яких у 70 р. Гай Фонтей загинув.

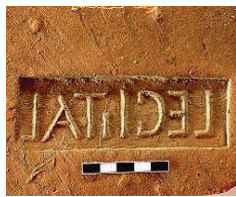

Рис. 18. Плитка з печаткою I Італійського легіону

сили, легіон узяв участь у Дакійській війні Доміціана, зокрема у поході в Дакію й у битві біля Тап 88 р. Після розділу Мезії на дві провінції база легіону в Новах відійшла до Нижньої Мезії. Легіон відряджав свої вексилляції в різні частини Імперії для виконання різноманітних завдань. Окремі легіонери виконували спеціальні завдання намісника провінції та служили на невеликих аванпостах у західній частині Нижньої Мезії, а також залучалися до будівельних робіт (рис. 18). Ветерани Першого Італійського були серед перших поселенців нової колонії в Скупі (*Scupi*, *Scuiris*, *Flavia Aelia Scupi* або *Flavia Scupinorum*, сучасне Скоп'є), заснованій Доміціаном. У 98 р. старий деревоземляний табір у Новах було замінено потужними кам'яними будівлями. За Траяна в Еску і Келеях засновуються нові колонії ветеранів Першого Італійського.

Рис. 19. Римський легіонер часів Дакійських війн Траяна в пластинчастому (сегментному) захисному обладунку (*lorica segmentata*) та шкіряному армійському плащі; сучасна реконструкція. Привертає до себе увагу важкий шолом, посилений зверху хрестоподібними ребрами, та запозичена від гладіаторів ламінарна "маніка" (*manicae*) на правій руці для захисту "робочої" руки від жакливих ударів гетодакійської зброї – фалькат (*falx*), або ромфей (*rhomphaea*), що нагадували якесь мачете на довгому древку (*Д'Амато Р. Воин Рима. Эволюция вооружения и доспехов 112 г. до н. э. – 192 г. н. э. / пер. с англ. А. Колина. – М.: Эксмо, 2012. – 344 с.: ил. – С. 183*)

Декілька написів засвідчують перебування I Італійського легіону в Криму, у Херсонесі Таврійському. Можливо, солдати легіону були причетні до страти засланого в Тавриду римського єпископа Климента I⁹³.

Легіон ніс службу в Дакії впродовж дакійських війн Траяна 101–106 рр. Під час кампанії солдати відповідали за безпеку переправи через Дунай, окремі загони вступали в безпосередні бойові зіткнення з ворогом. За героїзм і мужність, виявлені на війні, легіонери нагороджувалися особистими відзнаками, про що нам повідомляють декілька тогочасних написів⁹⁴ (рис. 19). Вексилляція Першого Італійського (можливо, й легіон у повному складі) брала участь у невдалому парфянському поході Траяна 115–117 рр., повернувшись після поразки до своєї резиденції у Новах. За Адріана легіонери, як повідомляє напис із Дельф 125 р., стежили за будівництвом якоїсь споруди в цьому місті. Вексилляція легіону брала участь у придушенні повстання бар-Кохби. За Антоніна Пія між 139 і 142 роками підрозділ легіону займався будівництвом валу Антоніна між сучасними Единбургом і Глазго, застосувавши свої будівельні навички, здобуті під час

⁹³ Канья Р. Legio, V; Lendering J. Legio I Italica [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-i-italica>

⁹⁴ Lendering J. Legio I Italica.

зміцнення дунайського лімесу. Можливо, що водночас інша вексилляція була відряджена в Північну Африку для придушення виступу маврів. За Марка Аврелія

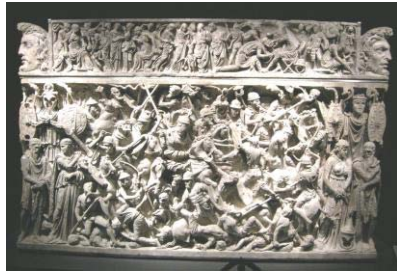

Рис. 20. Саркофаг Портоначчіо, Італія, кінець II ст. Вірогідно, походить з поховання римського полководця Авла Юлія Помпілія Пізона та віддзеркалює події недавніх Маркоманнських війн, під час яких Пізон командував I Італійським та IV Флавієвим легіонами. За деякими даними, полководець отримав від імператора Марка Аврелія доручення розпочати створення нової провінції на теренах сучасної Чехії, але зі смертю Марка Аврелія ці плани було відкинуто

один із підрозділів легіону було відправлено на війну проти маркоманнів у 167–175 рр. Ймовірно, на честь Першого Італійського Марк Аврелій назвав два новосформованих легіони – *legio II et legio III Italica*. Майже десять років безперервної боротьби з дунайськими варварами наблизили римлян до створення нової провінції за Дунаєм. Імператор доручив цю справу молодому сенаторові Авлу Помпілію Пізону⁹⁵, очільнику Першого Італійського, Четвертого Флавієвого Щасливого легіону та всіх приданих допоміжних формувань (рис. 20). Щоправда, помилкова звістка про смерть принцепса, що 175 р. спровокувала повстання Авідія Кассія⁹⁶ в Єгипті, проголошеного імператором, поклала край цьому амбітному проекту. Марк Аврелій вирішив тимчасово зупинити бойові дії на Дунаї та відвідати Схід, куди були спрямовані його легіони. Північна (“маркоманнська”) війна спалахнула вдруге в 178–180 рр., і римляни знову взяли гору. Попри брак прямих свідчень, можна сміливо твердити, що Перший Італійський відіграв велику роль у цих подіях. 180 р. після

смерті Марка Аврелія його син і спадкоємець Коммод уклав вигідний мирний договір, завдяки чому варвари не наважувалися порушувати спокій придунайських об-

⁹⁵ Авл Юлій Помпілій Пізон (*Aulus Julius Pompeilius Piso*) – римський військовий і державний діяч; військову кар’єру розпочав як трибун *legio XIII Gemina et legio XIV Apollinaris*, цивільну як міський (римський) квестор, згодом став народним трибуном та, не пізніше 169 р., – претором; служив легатом *legio XIII Gemina et legio IV Flavia*, коли останній дислокувався в Сингідуні, у Нижній Мезії; трохи пізніше 170 р. був главою військово-цивільної адміністрації окупованих сарматських теренів на лівому березі Дунаю; у 176–179 рр. обійняв посаду легата *legio III Augusta*, на підставі чого очолював зону військового контролю в Африці, де залишався до свого консулату 180 р. (*Levick B. The Government of the Roman Empire: A Sourcebook*. – L.; NY: Routledge, 2000. – P. 41).

⁹⁶ Гай Авідій Кассій (*Gaius Avidius Cassius*) – римський полководець, переможець парфянського царя Вологеза III (164 р.), походив зі знатного сирійського роду, узурпатор. Після проголошення імператором не мав великої популярності, здобув підтримку лише небагатьох міст Сходу. Згодом був убитий своїми ж солдатами; його відрубану голову встигли надіслати Марку Аврелію, коли той ще перебував у Іллірії, тільки готуючись до виступу проти узурпатора.

ластей упродовж тривалого часу⁹⁷. До речі, під час маркоманських війн одним із офіцерів Першого Італійського легіону був Клодій Альбін⁹⁸, майбутній імператор.

Крім участі у далеких військових експедиціях і близьких кампаніях, Перший Італійський легіон продовжував виконувати своє основне завдання – охорону кордонів уздовж Дунаю. Після 167/168 рр. його окремі підрозділи перебували в нижньомезійській фортеці Капідава. Укріплення захищало важливу переправу через Дунай і раніше було зайняте допоміжною Першою Германською когортою римських громадян (*Cohors I Germanorum civium Romanorum*). На території розташованої північніше фортеці Діногетія (8 км на схід від сучасного румунського Галацу), де стояли підрозділи Дунайської флотилії, знайдені цеглини легіонного храму, на яких були зображення кораблів. Цей факт підтверджує думку, що Перший Італійський легіон мав у розпорядженні власні судна для патрулювання берега Дунаю, а також для виконання інших завдань. За правління династії Северів солдати легіону розгорнули широку будівельну діяльність у своїй уже традиційній резиденції в Новах. Цілком імовірно, що якась частина особового складу легіону певний час упродовж I–II ст. займала табір у Трезмісі⁹⁹. II–III ст. вексилляції I Італійського та XI Клавдієвого було розміщено в міс-

Рис. 21. Денарій Септимія Севера, виданий 193 р. на відзнаку I Італійського легіону, що підтримував командира паннонських легіонів у його боротьбі за імператорський пурпур

ті Монтаненсій (*Castra ad Montanensium, Municipio Montanensium*, сучасна Монтана у Болгарії на березі ріки Огоста)¹⁰⁰ для захисту місцевих копалень, а також для ловлі ведмедів і зубрів для циркових ігор.

193 р. після проголошення паннонського намісника Септимія Севера Імператором Перший Італійський на чолі зі своїм лега-

том Марієм Максимом¹⁰¹ присягнув йому на вірність (рис. 21). Легіон узяв участь у поході проти суперника Севера в східних провінціях Песценнія Нігера; пізніше

⁹⁷ Lendering J. Legio I Italica.

⁹⁸ Децим Клодій Септимій Альбін (*Decimus Clodius Septimius Albinus*) – римський полководець, намісник Британії у 192 р.; за світле волосся отримав ім'я *Albinus* ("Білий"). На початку громадянської війни, що спалахнула після заколоту проти Коммода і вбивства преторіанцями наступного імператора Пертінакса, британськими та іспанськими легіонами був проголошений імператором. Уклав союз із Септимієм Севером, отримавши від нього титул Цезар. Після розриву восени 196 р. проголосив себе Августом. У лютому 197 р. у важкій битві під Лугдуном був розбитий військами Севера й покінчив самогубством.

⁹⁹ Канья Р. Legio, V.

¹⁰⁰ Спочатку табором у Монтані стояла Сугамбрійська когорта (*cohors Sugamborum*), у першій половині II – середині III ст. – вексилляції I Італійського та XI Клавдієвого легіонів, у першій половині III ст. – Нумер римських громадян (*numerus civium Romanorum*), а близько середини III ст. – Третя Збірна когорта (*cohors III Collecta*) (Див.: Община Монтана. Республіка Бґлария. История [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.montana.bg>).

¹⁰¹ Луцій Марій Максим Перпетв Авреліан (*Lucius Marius Maximus Perpetuus Aurelianus*) – римський військовий і державний діяч, історик; за Марка Аврелія був воєн-

легіонери I Італійського відзначилися також у битві під Лугдуном проти другого суперника Севера Клодія Альбіна. Солдати I Італійського й XI Клавдієвого брали в облогу Візантію, штурмували Кілікійські ворота, воювали в Іссі; також, можливо, були залучені до кампанії Севера проти Парфянської імперії, що завершилася захопленням і розоренням її столиці Ктезифону (198 р.). У 205 р. легіон отримав почесний епітет “Антонінів” (*Antoniniana*) (CIL, 3, 12394). Під час правління Каракалли південний кордон провінції Дакія був відсунутий на п’ятдесят кілометрів на схід. Римляни збудували нову мережу оборонних споруд (*limes Transalutanus*), що проходила поблизу Нов. Безсумнівно, що воїни I Італійського були залучені до будівництва цих укріплень. За Александра Севера підрозділ отримав урочисте ім’я “Северів” (*Severiana*) (CIL, 3, 7591), а його велика vexillatio дислокується в місті Салона на далматському узбережжі, але сам легіон і надалі розміщувався в Новах.

Між 238 і 244 рр. I Італійський отримав почесну назву “Гордіанів” (*Gordiana*) на честь імператора Гордіана III ¹⁰². Така честь пов’язана з тією роллю, яку відіграв легіон у подіях так званих Готських війн. Під час нетривалого правління Бальбіна ¹⁰³ і Пупієна ¹⁰⁴ готи вдерлися в Нижню Мезію та піддали руйнуванню місто Істр, а карпи, плем’я дакійського походження, переправилися через Дунай дещо західніше. Намісник провінції Туллій Менофіл ¹⁰⁵ уклав із готами мирну угоду,

ним трибуном XXII Первородного та III Італійського легіонів; опікувався станом італійських доріг, обіймав посади міського квестора, народного трибуна; за Коммода увійшов до складу сенату у преторському ранзі. Між 193–196 рр. був командиром зведеної армії з Мезії у Візантії, 197 р. – у Лугдуні; брав участь у битві під Лугдуном проти Клодія Альбіна. Марій Максим призначався легатом-пропретором Бельгії (до 199 р.), обирався консулом-суффектом (199 або 200 рр.), перебував на посаді легата-пропретора Нижньої Германії, намісника Келесирії (205–208 рр.), проконсула Африки (213–214 рр.) та Азії (215–216 рр.), префекта Риму (218–219 рр.), ординарного консула (223 р.).

¹⁰² Марк Антоній Гордіан (*Marcus Antonius Gordianus*) – римський імператор у 238–244 рр., онук Гордіана I та, вірогідно, племінник Гордіана II. Після вбивства Максиміана Фракійця та нетривалого правління сенатських ставлеників Бальбіна і Пупієна преторська гвардія проголосила юного Гордіана одноосібним правителем. У 242–244 рр. він вів війну проти держави Сасанідів, під час якої загинув у Месопотамії. Після смерті був обожнений.

¹⁰³ Децим Целій Кальвін Бальбін (*Decius Caelius Calvinus Balbinus*) – римський імператор з 22 квітня до 29 липня 238 р.; виходець із древнього роду Бальбів, витончений аристократ, поет і ритор; досвідчений адміністратор; шанувальник жінок, вина, гастрономії та моди; здобув повагу серед сенаторів і народу порядністю, добротою і справедливістю; один із лідерів римського повстання проти узурпації влади Максиміаном I; загинув унаслідок бунту незадоволеної солдатні.

¹⁰⁴ Марк Клодій Пупієн Максим (*Marcus Clodius Pupienus Maximus*) – римський імператор з 22 квітня до 29 липня 238 р.; виходець із незнатного роду, зробив блискучу воєнну кар’єру; суворий адміністратор і талановитий правитель; один із лідерів римського повстання проти узурпації влади Максиміаном I; загинув унаслідок бунту невдоволеної солдатні.

¹⁰⁵ М. Туллій Менофіл (*Marcus Tullius Menophilus*) – римський сенатор та військовий діяч, походив із грекомовного сходу Імперії; на початку 238 р. став консулом-суффектом, згодом увійшов до Ради 20 мужів, що була сформована сенатом під час римського повстання проти узурпації Максиміана Фракійця; разом із Рутілієм Пудентом Кріспіном (*Rutilius*

запропонувавши сплату щорічної данини в обмін на захоплених римських легіонерів. Проте, посиливши своє військо, він відмовився від подібного договору з карпами (Herodian 8.2). У 239 р. у верхньомезійському місті Вімінації були випущені монети, на яких карбувалися написи, що оголошували нову еру в історії провінції – епоху всебічної реорганізації всієї області, включаючи модернізацію прикордонної оборонної лінії. Коли 241 р. Туллій Менофіл був знятий з посади намісника, відновилися напади прикордонних племен, які почали вважати себе вільними від укладених з Менофілом угод. Префект преторію Тимесифей¹⁰⁶ розбив усіх ворогів, змусивши

Рис. 22. Антонініан Галлієна зі згадкою I Італійського легіону

Рис. 23. Штандарт I Італійського легіону (шість разів “Вірний” та “Благочестивий”), спрощена реконструкція за монетою Галлієна (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Legio_I_Italica.gif)

їх повернутися за Дунай, і вперше набрав у римську армію готів. Близько 250 р. Нови були обложені готами, причому частина укріплень було зруйновано. Коли імператор Галлієн зіткнувся з низкою повстань по всій Імперії, I Італійський легіон зберіг йому вірність, за що отримав чергове почесне найменування “Відданий та Вірний” (*Pia Fidelis*), яке карбувалося на монетах цього володаря (рис. 22). Взагалі Шостий Італійський шість разів нагороджувався почесною відзнакою *Pia Fidelis* (рис. 23). У 273 р. його легіонери (разом із бійцями чотирьох інших легіонів) були залучені до дорожнього будівництва в Йорданії, що відобразилося в написах з Каср аль-Азраку (*Qasr al-Azraq*).

Наприкінці III ст. Перший Італійський згадується як *legio Moesiaca* – “Мезійський легіон” (CIL, 6, 2757). У цей час основну масу рекрутів набирали переважно у Фракії, адже фракійці славилися як безстрашні вояки. Близько 297 р. римська армія, до складу якої входила і вексилляція I Італійського, придушила повстання в Єгипті, а потім була перекинута в Аравію

Pudens Crispinus) керував обороною Аквілеї проти Максиміна I; як колишній консул здобув призначення легатом Нижньої Мезії (238–241 pp.); за Гордіана III був відсторонений від посади, страчений за наказом префекта преторію Тимесифея.

¹⁰⁶ Гай Фурій Сабін Аквіла Тимесифей (*Gaius Furius Sabinius Aquila Timesitheus*) – римський державний діяч середини III ст.; можливо, походив з Анатолії та належав до верстви вершників; пройшов увесь *cursus honorum*, набираючи авторитет, за Геліогабала й Александра Севера; досягнув піка кар’єри за Гордіана III на посаді префекта преторію; фактично став регентом при імператорі, одруживши його зі своєю донькою.

Кам'янисту¹⁰⁷ й залучена до будівництва 550 км дороги, що єднала фортеці Босру, Басіаніду, Амату і Думату¹⁰⁸. Близько 300 р. вексилляція I Італійського та II Геркулесового легіонів під керівництвом Валерія Максиміна залишила напис на честь імператорів-тетрархів у Херсонесі Таврійському (АЕ, 1994, 1539). За Діоклетіана одна з вексилляцій легіону набула статусу псевдокомітату (псевдо-поштового легіону), за правління Константина I іншу потужну вексилляцію I Італійського було переведено в ранг палатінського легіону. Близько 316/317 р. табір Першого Італійського легіону в Новах було частково зруйновано, а його територія заселена цивільними людьми.

Рис. 24. Емблема псевдокомітатського Першого Італійського легіону, відповідно до Нотиції Дігнітатум (ND, Or. VI)

Згідно з Нотицією, близько 400 р. частини I Італійського перебували під командуванням дукса Мезії Другої (*dux Moesiae secundae*). Префект легіону і префект узбережжя (кордону) перебували з П'ятою вищою піхотною когортою (*cohortis quintae pedaturae superioris*) в Новах, а другий префект узбережжя з П'ятою нижчою піхотною когортою (*cohortis quintae pedaturae inferioris*) – за 100 км нижче за течією Дунаю в Сексагінті Прісті¹⁰⁹ (нині Р'усе – п'яте за величиною місто Болгарії) (ND, Or., LX). Друга частина легіону, що здобула статус псевдо-поштової, перебувала в складі мобільної армії Сходу, підпорядковуючись військовому магістру Сходу (*vir illustres magister militum per Orientem*) як *Prima Italica* – “Перша Італійська” (ND, Or., VII) (рис. 24).

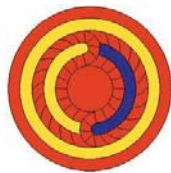

Рис. 25. Емблема двох палатінських легіонів Сходу – Приманів та Ундециманів (Першого Італійського та Одинадцятого) з Нотиції Дігнітатум; сучасна реконструкція

Третя частина колись єдиного легіону – *Primani* – палацовий (палатінський) легіон “Примани” – опинилася в складі однієї з двох центральних мобільних армій під командуванням дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praes-entalis*) (ND, Or., VI). Емблема цього легіону виявилася ідентичною символіці легіону Ундециманів (рис. 25). У 471 р. незабаром після того, як легіон залишив свою базу, Нови стали штаб-квартирою Теодоріка, християнського короля остроготів, яких було вигнано з теренів сучасної України гунами. В правління Юстиніана кріпосні стіни Нов були відремонтовані, але невідомо, чи перебував там I Італійський легіон, чи ні.

¹⁰⁷ Аравія, або Аравія Петрейська (*Arabia Petraea*) – прикордонна провінція Імперії, створена на початку II ст. внаслідок анексії Траяном Набатеїського царства.

¹⁰⁸ Keith Young G. Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, 31 BC – 305 AD. – Routledge, 2001. – P. 123–124.

¹⁰⁹ Сексагінта Пріста (*Sexagintaprista*) – фортеця і порт (здатний прийняти близько 60 кораблів), збудовані за Веспасіана на правому березі Дунаю на головному шляху із Сінгідуна (Белграда) до дельти Дунаю і Чорного моря; у 250 р. готи зруйнували фортецю, але наприкінці III ст. римляни її відновили.

Символами (емблемами) Першого Італійського легіону були кабан, рідше бик (тілець), знаком зодіаку – козеріг¹¹⁰. Я. Ле Боск стверджував, що в I – середині III ст. найпоширенішими емблемами цього легіону були веpr (рис. 26) і тілець, проте за ранньої Імперії траплялися емблеми з морським биком (*bos marinus*), що можуть бути трактовані як зображення козерога¹¹¹. Втім, у пізньоантичну добу можна спостерігати якісні зміни в емблематиці легіону. У Списку почесних посад серед зображень інсигній військового магістра Сходу (*magister militum per Orientem*) міститься емблема I Італійського (*Prima Italica*), що являє собою круглий щит синього кольору, у центрі – менший жовто-золотий круг, від якого вниз відходить жовто-золотий вузький сегмент: новий гербовий щит легіону, чимось схожий на жовто-синє зображення замкової щілини (ND, Or., VII) (рис. 27).

Рис. 26. Щит Першого Італійського легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 78)

Рис. 27. Емблема комітатського Першого Італійського легіону; сучасна реконструкція

Рис. 28. Легіонер-геркуліанець у кольчужному обладунку (*lorica hamata*); сучасна реконструкція

Створення Другого Геркулієвого легіону (*legio II Herculia*) стало наслідком цілеспрямованої політики Діоклетіана із відновлення та зміцнення обороноздатності Імперії. Близько 297 р.¹¹² під час єгипетського повстання та перської війни було сформовано¹¹³ декілька легіонів, серед них Другий Геркулієв (рис. 28), із традиційною структурою та чисельністю – 10 когорт, приблизно 6000 особового складу. Серед цих легіонів *legio I Iovia* et *legio II Herculia*, дислоковані в Подунав'ї, на-

¹¹⁰ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P 77; Lendering J. *Legio I Italica*.

¹¹¹ Ле Боск Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. – С. 376–377.

¹¹² Деякі автори зазначають, що II Геркулієв легіон існував уже в 284–285 р. (див.: https://www.wikiplanet.click/enciclopedia/de/Legio_II_Herculia)

¹¹³ Якщо вірити Веґецію, то легіони не створювалися з нуля, а реорганізовувалися на основі раніше існуючих частин: два іллірійські легіони Маттіобарбулів за “їхні заслуги і звитягу було перейменовано на Іовіан і Геркуліан” (Veg., I, 17).

були певного присмаку елітарності, на що мали вказувати навіть їхні імена. Режим тетрархії, що встановився після 293 р., не передбачав рівності між співправителями. Першою фігурою серед верховних володарів у системі “чотирьохвладдя” був головний Август – Діоклетіан, який нерідко офіційно іменував себе Іовієм (*Jovius*), асоціюючи з верховним богом, головою римського пантеону – Юпітером. Другою фігурою тетрархії був друг і заступник Діоклетіана, амбітний офіцер і політик, Максиміан, якому роль співправителя (у 285 р. з титулом Цезаря, а з 286 р. – Августа) запропонував сам імператор. У цей час Максиміан і отримав прізвисько Геркулій (*Herculius*), що було прямим натяком на земного сина Юпітера, героя й напівбога Геркулеса, одного з двох смертних, кого боги взяли до себе на Олімп. За задумом Діоклетіана, Імперія віднині очолювалася двома династіями – домом Іовіїв та домом Геркуліїв, представники яких мали добиратися за їхніми особистими і професійними якостями, а не через кровно-родинні зв’язки. Перший легіон Юпітера (Іовія) отримав свою назву саме на честь небесного покровителя Діоклетіана, другий із новостворених легіонів – Другий легіон Геркулеса (Геркулія) – завдячував своїм іменем небесному захисникові Максиміана – Геркулесу¹¹⁴.

Історія виникнення цих двох легіонів більш-менш прояснюється у світлі вже згаданого повідомлення Веґеція. Античний автор свідчить, що колись в Іллірику

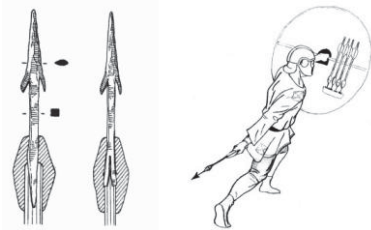

Рис. 29. Плюмбата (маттіобарбула) в розрізі та одна з реконструкцій способів її кидання

базувалося два звичайних легіони важких піхотинців, озброєних, між іншим, оригінальними дротиками зі свинцевими шарами – маттіобарбулами (*mattio-barbulus* – зубці). За цією зброєю вони так і називалися, оскільки “майстерно і з великою силою користувалися” нею (рис. 29). Тривалий час легіони маттіобарбулів з успіхом воювали проти ворогів Імперії, за що “Діоклетіан і Максиміан, ставши імператорами, вирішили за їхні заслуги й звитягу назвати ці легіони один – Юпітеровим (Іовієвим), другий – Геркулесовим і надати їм перевагу над

усіма іншими легіонами”. Унікальність тактики цих легіонів, на думку Веґеція, полягала в тому, що “вони носили у своїх щитах по п’ять маттіобарбул, і якщо ці воїни вчасно кидали їх, то можна було сказати, що щитоносці (важкоозброєні) виконували функції стрільців: вони ранили ворогів і їхніх коней, перш ніж справа доходила до рукопашного бою, й навіть раніше, ніж вони підійдуть на відстань польоту дротики

¹¹⁴ До цих двох нових легіонів Іовіан і Геркуліан (*Ioviani*, “Юпітерові”, та *Herculiani*, “Геркулесові”) слід додати й інші елітні легіони IV ст. – Соленсів і Мартенсів (*Solenses*, “Сонячні”, та *Martenses*, “Марсові”), названі на честь богів-покровителів Констанція і Галерія, що стали Цезарями при Августах Діоклетіані і Максиміані. Також елітним легіоном традиційної структури стали Ланціарії (*Lanciararii*, “Пікінери”) – вірогідно, відбірні преторіанці та легіонери, озброєні *lancea* – легкими списами, або піками (Томлін Р. Мобильная армия // Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – С. 251).

або стріли”¹¹⁵ (Veg., I, 17). Відсутність в античних джерелах інших згадок про маттіобарбули дає змогу припустити, що ці легіони якщо й мали якусь свою історію до Діоклетіана, то вона була нетривалою (рис. 30).

Рис. 30. Солдат II Геркулієвого легіону в лускоподібному обладунку (*lorica squamata*) та окремі елементи його спорядження, III ст.; сучасна реконструкція. На щиті зображено емблему легіону – чорний орел на червоному тлі, вписаному в жовто-біле коло. Геркуліани, бійці одного з елітарних нових легіонів, зазвичай діяли разом з Іовіанами (*Legio I Jovia*), які теж мали на щиті таку саму емблему, але виконану в іншій палітрі. (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 4). Бійці цього легіону на межі III–IV ст. разом із військовими I Італійського формували склад Таврійської вексилляції

Для зміцнення дунайських гарнізонів Другий Геркуліїв легіон був розташований неподалік від гирла Дунаю у новоствореній провінції Скіфія, в Новіодуні. Згодом він помінявся дислокацією з Першим Іовієвим, зайнявши його табір у Трезмісі. Там його легіонери залишили стели на честь Мітри, датовані IV ст. У 296–298 рр. вексилляції легіону взяли участь у поході Цезаря Галерія проти Сасанідської Персії. Дві когорти легіону опинилися в Мавретанії Цезарейській, в Сітіфі (*Sitifis* – сучасний Сетиф у Алжирі), де також було споруджено пам’ятник Мітрі, котрий важко піддається хронологічній локації. Вірогідно, в Північну Африку були відряджені VII та X когорти, які в 298–299 рр. під командуванням Августа Максиміана придушили повстання місцевих племен. Близько 300 р. вексилляція II Геркулієвого та I Італійського під командуванням Валерія Максиміана (у ранзі *praepositus vexillationis*) захищали грецькі поселення Криму від готів і сарматів, про що свідчить напис на честь імператорів-тетрархів з Херсонесу Таврійського (АЕ, 1994, 1539). За неперевіреними твердженнями, легіонери II Геркулієвого гарантували безпеку кордонів Херсонесу і Боспору впродовж 284–350 рр.¹¹⁶ У 305 р. легіону було надано почесний епітет *Fidelis* (“Відданий”).

На межі IV–V ст. залишки II Геркулієвого на Нижньому Дунаї вже мали статус “берегового” (прикордонного) легіону (*legio riparienses*). Згідно зі Списком почесних посад (*Notitia Dignitatum*), підрозділи цього легіону перебували серед інших загонів ріпенсів під командування випробуваного мужа дукса Скіфії (*vir spectabiles dux Scythiae*). Так, префект Другого Геркулієвого стаціонував у Трезмісі, префект

¹¹⁵ Виходить, унікальність маттіобарбул полягала в тому, що їхня вражаюча дія за відстанню перевищувала ефективність звичайних дротиків і навіть стріл.

¹¹⁶ Див.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wikiplanet.click/enciclopedia/de/Legio_II_Herculia

п'ятої нижчої піхотної когорти – в Аксіуполі ¹¹⁷, префект п'ятої нижчої піхотної когорти – в Іпрозмісі (*Iprosmis*) ¹¹⁸, ще один підрозділ разом із військовим флотом (“...та Другий Геркуліів м'язистий Скіфський і флот”) – в Інплатейпегіях (*Inplateypegii*) (ND, Or., XXXIX). Поряд із підрозділами II Геркулієвого під командуванням того ж дукса Скіфії стояли й когорти I Іовієвого – в Новіодуні та Аксисі ¹¹⁹.

Охорона узбережжя здійснювалася II Геркулієвим у парі з I Італійським. Як зазначалося, підрозділи і штаб I Італійського легіону перебували в Новах (*Novae*, сучасне Свіштов у Болгарії) і Сексагінті Прісті (*Sexaginta Prista*, сучасне Русе в Болгарії), II Геркулієвого легіону – в Трозмісі (*Troesmis*, сучасна Тульча в Румунії) і Аксіуполі (*Axiupoli*, сучасна Червонавода в Румунії) (ND, Or., XL, 30–32, XXXIX, 29–31). Обидві частини мали особливу організаційну структуру: їхньою спеціалізацією була саме берегова оборона, отже, стає зрозумілим перебування в їхньому штаті бойових і військово-транспортних кораблів. Кожним легіоном у IV–V ст. командував легіонний префект (*praefectus legionis*), а на чолі підрозділів, які займали виділені їм ділянки кордону, стояли префекти узбережжя (*praefectus ripae*). Префектові легіону підпорядковувалися 10 піхотних когорт. Когорти взаємодіяли з чотирнадцятьма допоміжними загонами вершників (*cunei equitum*), розкиданими від Суцидави (*Sucidava*) до Аппіарії (*Appiaria*), а також із флотилією легких річкових кораблів (*musculorum Scythiorum et classis*), база якої розміщувалася в Платейпегіях (ND, Or., XL, 11–17, XXXIX, 12–18, 35). Фактично легіони берегової оборони (*legiones riparienses*) були оперативними з'єднаннями різноманітних сил, призначених для виконання комплексних бойових завдань у прибережній зоні.

З огляду на площу фортець, де розташовувалися підрозділи II Геркулієвого (Трезміс – 2,8 га, Аксіуполь – 0,6 га), висувається припущення, що цей дунайський легіон ріпенсів (прикордонників, котрі охороняли берег) у IV–V ст. мав скорочений штат, який навряд чи перевищував 2000 бійців.

Зі складу старого II Геркулієвого легіону вийшли також збройні частини, включені до складу кількох мобільних польових армій Західної та Східної Імперії.

¹¹⁷ Аксіуполь (*Axiupolis*) – важливий форпост у системі нижньодунайського лімесу, Нижня Мезія (*Moesia Inferior*). Був розташований на правому березі Нижнього Дунаю перед його поворотом на північ, завдяки чому контролював розвилку стратегічного шляху, що вів уздовж правого берегу ріки від Суцидави на північний схід до Капідави та на схід до Том, на узбережжі Чорного моря. Площа Аксіуполя не перевищувала 0,6 га. Нині – Чернавода в Добруджі, Румунія.

¹¹⁸ У текст Нотиції, можливо, закралася помилка, оскільки згадуються дві п'яті нижчі когорти. Імовіріше, в Аксіуполі стояла п'ята нижча (*inferius*), а в Іпрозмісі – п'ята вища (*superius*) когорти. Хоча в жодному з коментарів ми не знайшли підтвердження цього нашого припущення.

¹¹⁹ *Praefectus legionis secundae Herculiae, Trosmis. Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Axiupoli. Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Iprosmis. Praefectus legionis primae Ioviae, Nouioduno. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis quintae pedaturae superioris, Nouioduno. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis quintae pedaturae inferioris, Accisso. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis ... et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis, Inplateypegiis* (ND, Or., XXXIX).

Ці гвардійські військові формування згадані в Нотиції: Геркуліани старші (*Herculiani seniores*) Італії – один із дванадцяти палатінських легіонів (разом із Іовіанами старшими) під керівництвом ясновельможного мужа дійсного магістра піхоти (*vir illustres magister peditum praesentalis*) та Геркуліани молодші (*Herculiani juniores*) Сходу – один із шести палатінських легіонів (разом із Іовіанами молодшими) під керівництвом ясновельможного мужа дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praesentalis*) (ND, Occ., V; Or., V).

Рис. 31. Емблема (інсигнії) польового легіону Геркуліан старших (*Herculiani seniores*), за Нотицією Дігнітатум (ND, Occ. V; Or. VI) – чорний орел на червоному тлі. Легіон Геркуліан старших вийшов із II Геркулієвого легіону та дислокувався в Італії. *Herculiani Seniores* Італії, так само як і *Herculiani Juniores* Сходу, зберегли емблематику легіону, з якого вийшли (з тією відмінністю, що Геркуліани молодші мали на щиті червоно-золотого орла на синьо-чорному тлі)

Рис. 32. Емблема легіону Геркуліан старших – чорний орел на червоному тлі; сучасна реконструкція

Деякі джерела, виходячи з відсутності аутентичних легіонних клейм та інших іконографічних відомостей із місць розташування підрозділів Другого Геркулієвого, стверджують, що емблема легіону невідома. Проте, як і у випадку з XI Клавдієвим, символи якого на фундаменти однієї з будівель Трезмісу збігаються із зображенням інсигнії легіону зі сторінок Нотиції, можна припустити, що польові легіони Геркуліан зі складу мобільних армій Заходу і Сходу зберегли основні геральдичні риси емблематики *legio II Herculia*.

Згідно із Нотицією, Геркуліани старші, приписані до дислокованої в Італії нобільної армії магістра піхоти, мали за емблему чорного орла¹²⁰ на червоному тлі, обрамленому подвійною смугою жовтого і білого кольорів (рис. 31, 32), а Геркуліани молодші зі складу центральної мобільної армії військового магістра Східної імперії –

¹²⁰ Р. Канья чомусь вважає, що *Herculiani Seniores* мали на емблемі птаха зеленого кольору (Канья Р. Legio, VI). Слід мати на увазі, що в окремих середньовічних списках Нотиції можна побачити зображення геркуліанського орла золотого кольору (рис. 38), що з огляду на вицвітання фарби міг би бути сприйнятий за зеленого птаха.

Рис. 38. Емблеми чотирьох палатінських легіонів, що вийшли зі складу I легіону Іовіан та II легіону Геркуліан. Привертає увагу, що на цій середньовічній мініатюрі орел Геркуліан старших має золотий колір

золотого орла на темно-синьому тлі ¹²¹, обрамленого подвійною смугою білого і червоного кольорів (рис. 33, 34). Цікаво, що Іовіани старші, підпорядковані магістру піхоти Заходу, мали за емблему червоно-золотого орла на чорно-синьому тлі ¹²², охопленому по колу подвійною смугою червоного та жовтого кольорів, а Іовіани молодші з армії магістра Східної імперії – чорного орла на золотому тлі (рис. 35, 36, 37). Як бачимо, на межі IV–V ст. “братні” легіони Іовіан (молодших/старших) та Геркуліан (молодших/старших) мали майже дзеркально відображувані емблеми.

Рис. 35. Емблема легіону Іовіан молодших за Нотицією Дігнітатум (ND, Осс. V; Ор. V) – чорний (синій?) орел на золотому тлі

Рис. 36. Емблема легіону Іовіан старших – червоний орел на синьому тлі; сучасна реконструкція

Рис. 37. Емблема легіону Іовіан старших за Нотицією Дігнітатум (ND, Осс. V; Ор. V) – червоний орел на синьому тлі

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Поза сумнівом, бойовий шлях римських легіонів, що в різний час надавали свої контингенти для формування північнопонтійських вексилляцій, має велике значення не тільки для історії Імперії, але й для історії Причорномор’я. Розуміння того, в яких провінціях і країнах служили легіонери до чи після їхнього перебування на півдні сучасної України, дає дослідникам величезний матеріал для проведення компаративних студій. Наприклад, маючи небагато археологічних знахідок зразків римського озброєння південноукраїнського походження, ми сміливо можемо залучати синхронний матеріал із Єгипту, Сирії, Балкан, Італії, тобто з тих країн, де несли свою ратну службу воїни Імперії. Крім того, знайомство з бойовою діяльністю балканських легіонів та їх вексилляцій дає змогу зробити висновок, що операції на Дунайському лімесі та на Півночі Понту, зокрема в Тавриці і на Боспорі, укладаються в єдину стратегічну систему оборони Імперії. Протягом перших двох століть історії Імперії ця оборона ніколи не мала пасивного характеру: легіонери й ауксиларії разом зі своїми еллінськими союзниками впевнено й послідовно тиснули на ближню периферію варварського світу (Барбарікуму), подекуди переходячи до широкомасштабних наступів, як у Дакії за Траяна або в Тавро-Скіфії за Савромата II. Проте майже як за законами фізики – сила дії дорівнює силі протидії, поступово варварські напади посилювалися. Під час Північної війни (так звані Маркоманнські війни) Марку Аврелію з величезним напруженням наявних сил і залу-

¹²¹ Колір тла може бути інтерпретованим як індиго або блакитний.

¹²² Тло може бути інтерпретоване як синє (або індиго, або блакитне), птах – червоний.

ченням усіх доступних ресурсів удалося тимчасово стримати на Дунаї варварські орди язигів, маркоманнів, квадів та інших. Але вже за Авреліана римським військам довелося покинути задунайські провінції Дакії, за Галлієна римські війська евакуювалися з Криму, у цей саме час через Готські війни на межі виживання опинився колись могутній Боспор. До того ж упродовж останньої чверті III ст. кризу було подолано: реформи Діоклетіана відкрили нову епоху в історії Імперії – добу доміну, на Боспорі відновлено міць династії Тиберіїв Юліїв, що повернулася до дружніх стосунків із Римом. На зламі III–IV ст. в Таврику, зокрема в Херсонес, знову було введено римську вексилляцію – цього разу з легіонерів І Італійського та II Геркулієвого легіонів. Імперія впевнено відновлювала свою присутність на півночі Понту, традиційно спираючись на дунайські легіони.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

CIL	Corpus Inscriptorum Latinarum // Manfred Clauss, Anne Kolb, Wolfgang A. Slaby // Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby / EDCS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://db.edcs.eu/epigr (Corpus Inscriptionum Latinarum 3, 7591)
Dio Cass. Herodian	Кассій Діон Коккеян. Римська історія Геродіан. Римська історія (Herodian. Roman history [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history)
Jos. Fl. Bell. Jud. ND	Йосип Флавій. Юдейська війна Notitia dignitatum (Relacion de Dignatarios) / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. – Murcia (España). – 128 p.
SHA	Життєписи Августів
Suet.	Светоній, Гай Транквілл. Життя дванадцяти цезарів
Tac. Ann.	Публій Корнелій Тацит. Анналі
Tac. Hist.	Публій Корнелій Тацит. Історія
Tertul., Ad Scap.	Тертуліан
ВДИ	Вестник древней истории